

TÖRTÉNETI IRODALOM

B. Müller Tamás

VÖRÖSTERROR AZ ORSZÁGHÁZBAN 1919

Országgyűlés Hivatala, H. n. [Bp.], 2016. 323 o.

B. Müller Tamás könyvéről már e rövid ismertetés legelején összefoglalóan kijelenthető, hogy témaválasztása nagyon érdekes, jó a bevezető tanulmány és érdemes elolvasni a közlésre kiválogatott forrásokat is. A kötet így nemcsak a magyar történelem egyik, különböző korszakokban olykor igencsak szélsőséges (negatív–pozitív) értékelésekkel ábrázolt időszaka: a Magyarországi Tanácsköztársaság, hanem, a benne működő testületek miatt az ország egyik legfontosabb, nagy szimbolikus értékkel is rendelkező épülete: az Országház történetének jobb megismeréséhez is hozzájárul – ugyanakkor pedig olvasmányként sem érdektelen.

Mindehhez a szerző-közreadó igen korrekten meghatározza munkájának céljait, kereteit, már az *Előszó*ban: „Könyvem a diktatúra történetének egy ugyancsak jól lehatárolható szegmensére: a Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztályának közel három hónapos országházi működésére és az épületben raboskodó politikai foglyok, valamint a diktatúrát megdönteni szándékozó – az önmagukat is vállaltan ellenforradalmároknak nevező – letartóztatott személyek fogságára koncentrált. Az 1919-es vörösteror és az azt követő megtorlás különböző szintjei, illetve a diktatúra erőszakszervezeteinek részletes és átfogó bemutatása nem célja e munkának.” (9.) Ezzel összefüggésben pedig rendkívül érdekes és a Tanácsköztársaság története egészének ismeretéhez is hasznos a nyomozó osztály kialakulásának, működésének, az ezek során lezajló különféle konfliktusoknak a bemutatása B. Müller Tamás tanulmányában (itt igen jó a 39. oldalon látható ábra!); ezzel párhuzamosan pedig számos információt kap az olvasó a parlament épületének diktatúrabeli sorsáról is. Kár ugyanakkor, hogy *A tanácsköztársaság bukását követő büntető törvényszéki számonkérések* című fejezetben a szerző egyáltalán nem foglalkozik az Országház történetével az 1919. augusztus 1-jét követő hónapokban. Mert bár az ez iránt érdeklődők *A Nemzet Főtere* című 2014-es kiadvány *Egy láda töltény* című írásából megtudhatják, hogy „Az Országház és a [körülötte lévő] tér román megszállás alatti történetéről csak pár fotó tanúskodik, illetve a képviselőházi őrség parancsnokságának jelentése” (*Egy láda töltény*. In: *A Nemzet Főtere*. Az Országgyűlés Hivatalának kiadványa a Kossuth tér történetéről. Főszerk. Ablonczy Bálint. Bp. 2014. 67.), érdemes lett volna ezt megírni a könyvben is. Horthy Nemzeti Hadserege 1919. november 16-ai bevonulási ünnepségének a Parlamentnél sorra kerülő részéről, majd a következő időszakról már nyilvánvalóan jóval több dokumentum maradt fenn. A rendelkezésre álló források alapján nem lett volna érdektelen annak legalább rövid bemutatása, hogy az épülettel mi történt abban az időben, amikor a büntető törvényszéki számonkérések zajlottak.

Mivel B. Müller Tamás kötetének körülbelül kétharmada forrásközlés, a szerző-közreadó, igen helyesen, munkájában többször is foglalkozik e szövegei különféle problémáival. Így a számonkérések során keletkezett iratokról joggal állapítja meg, hogy egyes „kihallgatási körülmények figyelembevétele a források igazságtartalmának mérlegelése kapcsán mindenképpen elengedhetetlen”. (74.) A dokumentumanyag bevezetésében pedig jogosan mutat rá arra, hogy „egyes tanúvallomások esetén – például Szörtsey József vagy Pekár Gyula esetében – kiválóan vizsgálható az eskü alatt tett bírósági vallomások, illetve a későbbi években megírt szubjektív visszaemlékezések tartalmi különbözősége is”. (81.) Ugyancsak figyelemre méltóak a szerző-közreadó azon megállapításai, amelyek a Tanácsköztársaság idején letartóztatottak már a diktatúra bukása után keletkezett, fogságbeli élményeiket megörökítő visszaemlékezéseinek sorozata előtti bevezetésben olvashatók: szerinte e szövegek az „előző fejezetben közölt igazságszolgáltatási szervek szinte kizárólagosan »bűncselekmény-központú« vizsgálati aspektusával szemben [...] a proletárdiktatúra eseményeit – azon belül pedig a letartóztatottak Országházban való fogvatartási és kihallgatási viszonyait – sokkal tágabb megvilágításba [így!] helyezik. Hasonlóan azonban a rendőrségi jelentésekben, illetve a törvényszéki vallomásokban olvasható állításokhoz, e memoárrészleteket – a visszaemlékezők erős érzelmi kötődései miatt – megfelelő kritikával kell kezelnünk.” (225.)

A könyv visszaemlékezéseket tartalmazó részénél azonban az ismertetés szerzőjében egyfajta hiányérzet jelentkezett: míg ugyanis a korábban olvasható források között külön szakaszban kaptak helyet, *Válogatás a Politikai Nyomozó Osztály dokumentumai-ból* címmel, a diktatúra különféle rendű-rangú működtetői által készített, igencsak érdekes iratok (193–209.), a memoárok sorozatában nem találhatók ilyen személyek anyagai. Megítélésem szerint azonban érdemes lett volna visszaemlékezéseket közölni tőlük is, közülük volt politikai nyomozóktól is. Így például *A proletárhatalom védelmében* című 1979-es kötet lapjain látott napvilágot Takács Sándor emlékezése, amelyben, egyebek mellett, ezek állnak: „1919 májusában áthelyeztek gépkocsivezetőnek a Parlamentben levő Belügyi Népbiztosság politikai nyomozó osztályára, Korvin Ottó elvtársához. Sulyok Istvánnal ketten voltunk állandóan szolgálatban gépkocsival. Már régebben ismertük egymást, Sulyok szintén szakmunkás volt. A gépkocsink állandóan menetkész állapotban volt és Korvin elvtárs rendelkezésére állt. Tőle vagy esetleg a helyettesétől kaphattunk csak rendelkezést. A Parlamentnek ezen a részlegén a kapuőrseget szintén a Lenin-fiúk adták. Mi ketten a portás-szobában laktunk, a gépkocsink pedig az ott lévő garázsban volt elhelyezve menetkészben. A nyomozó osztályon több elvtárral találkoztam, akiket régebben ismertem, mivel nagyrészt régi szervezett munkások voltak. Komora elvtársat még 1914-ből, ifjúmunkás-koromból ismertem, mint a vasasszakszervezet vezetőségi tagját, ugyanúgy Guzi János elvtársat is, mint régi szakszervezeti funkcionáriust. Nyomozóként ott voltak még Keresztesi Ferenc, Papp Sándor, Müller Vilmos, Mészáros Sándor az Ellenbogen-fivérek, akik tudomásom szerint címfestők voltak, Irodenka József és Bobulka. A felsoroltak többsége a Lenin-fiúktól került oda. Voltak a korábbi rendőrségtől is, akiket átvettek és az osztályhoz osztottak be. Ezek egy része az összeomlás után mint detektívek tevékenykedtek, és több elvtársunkat buktatták le.

Az osztály a Kormányzótanácstól kapott megbízatás alapján Korvin Ottó és Sallai elvtársak irányítása és szervezése alá tartozott. Azonkívül emlékszem Stein Ferenc és Guzi elvtársakra, akik helyettesek voltak. A nyomozó osztálynak mind politikai, mind ellenőrző és szervezeti munkáját Korvin Ottó elvtárs irányította. Nagy politikai és szervezési tudásával mindenkor, még nehéz esetekben is meggondoltan és nyugodt határozottsággal vezette a nyomozó osztály szerteágazó munkáját. Első feladatnak tekintette mindvégig harcolni a proletárhatalomért. Ugyanezt a magatartást megkövetelte a beosztottjaitól is. Szamuely elvtárral együtt az ő éberségük és az osztályon dolgozó elvtársak áldozatos

munkájának eredménye volt az ellenforradalmi megmozdulások felszámolása. Ezen feladatok végrehajtásában mindenkor részt vett az osztályhoz tartozó fegyveres alakulat, a Lenin-fiúknak Szamuely és Cserny által irányított csoportja. Ezek az alakulatok mindenkor a proletárdiktatúra erős támaszai voltak, igaz, becsületes, elszánt harcosok, akik sohasem ismertek megoldhatatlan feladatot. [...] A politikai nyomozó osztály vezetőinek és tagjainak áldozatos munkájára jellemző volt, hogy két–három napos folyamatos munka után, pár órát aludtak és folytatták munkájukat. Mi már az ottani elvtársak nagy részével 1918 novemberében megértettük, hogy forradalmunk új rendszerét megvalósítani és megvédeni csak kitartással, áldozatos harcok árán lehet. Tisztaban voltunk azzal, hogy a proletariátus forradalmának megszilárdítása és célkitűzéseinek megvalósítása nem két napig tartó feladat. De mindezt vállaltuk, mert hittünk célunk elérésében.” (Lásd Takács Sándor visszaemlékezését. In: *A proletárhatalom védelmében*. Szerk. Szerényi Imre – T. Varga György. Bp. 1979. 94–95.) Figyelemre méltó, hogy visszaemlékezésében a volt politikai nyomozó azt érzékelteti: a proletárdiktatúrát védő csoport tagjai korábban különféle szakmákban dolgozó, jelentős részben „szervezett” munkások voltak – „a korábbi rendőrségtől” az osztályhoz átkerültek egy része viszont a rendszer bukása után együttműködött a Tanácsköztársaság híveinek üldözőivel. Ha csak hallgatólagosan is tehát, de szembeszállt azzal a még a Horthy-korszakban terjesztett váddal, mely szerint e szervezetben közönséges gonosztevők lettek volna. 1935-ös, *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920* című munkájában ugyanis Gratz Gusztáv így fogalmazott: „Cserny, akit Kun [Béla] már a proletárdiktatúra kikiáltása előtt is felhasználta és akire azóta is támaszkodott, mindenre kapható és mindenre elszánt, erkölcsi érzésből teljesen kivetkőzött gonosztevőkből állította össze a maga terrorcsapatát”, amelyik később „mint »a Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának Különítménye« szerepelt”. (*Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Bp. 1935. 130–131.) Ugyancsak fontos az „elvtárs” szó rendszeres használata Takács szövegében, amivel a visszaemlékező hangsúlyozta eszmei-politikai összetartozását a tanácsköztársasági szervezet más tagjaival. Figyelemre méltóak a szövegben olvasható felsőfokos megfogalmazások is: szerinte a „nagy” tudású Korvin „mindenkor” megfontoltan és nyugodtan dolgozott, „Első feladatnak [!] tekintette mindvégig [!] harcolni a proletárhatalomért.” A Lenin-fiúk pedig „mindenkor” a Tanácsköztársaság védelmezői voltak, akik „sohasem ismertek megoldhatatlan feladatot” – mindezzel pedig kifejezésre juttatta e személyek tökéletes hűségét, elkötelezettségét a rendszer iránt. E felfogás különféle elemeiről pedig, a fentiek egyfajta indoklásaként is, a visszaemlékező részletesebben is beszámolt az idézet utolsó szakaszában.

Szintén nem érdektelen egy másik volt politikai nyomozó, Bárány Mihály visszaemlékezése, amely ugyancsak az 1979-es kötetben jelent meg. Ebben, többek között, az olvasható, hogy „A nagy létszámú nyomozócsoport részére a főkapitányság épületében alkalmas hely nem volt, így májusban átköltöztünk a Parlament épületébe. Ott a főrendiház traktusán kaptunk megfelelő helyet. Ide vittük a túszként összeszedett mágnásokat, volt háborús minisztereket, sőt főpapokat is, akik bennünket a legszívesebben megsemmisítettek volna. Kezdetben a Fasorbeli szanatóriumban őrzött Wekerle és Hazai Samu miniszterekre néhány napig én is vigyáztam, nehogy a forradalmi tömeg megölje őket. Kiváltképpen Hazai Samut, a hadügyminisztert gyűlölte az elkeseredett tömeg.” (Lásd Bárány Mihály visszaemlékezését. In: *A proletárhatalom védelmében* i. m. 105.) E szövegből az derül ki, hogy a túszoikként összegyűjtött személyek a legszívesebben elpusztították volna fogvatartóikat, illetve, nyilvánvalóan, a diktatúra egészét is – ekként ábrázolt hozzáállásuk tehát legitimálhatta a nyomozócsoport tagjainak eljárását, a visszaemlékezést az események után évtizedekkel később olvasók számára is. Figyelemre méltó annak kétszeri említésével történt hangsúlyozása is, hogy egyes rabokat mennyire gyűlölt a „tömeg”: ez ugyanis alkalmas lehetett arra, hogy igazolja a leszámolást velük. Sőt, e leírás szerint a gyűlölt

személyeket voltaképpen őrzőik védték meg a tömegtől, amiből következhet az, hogy fogásban tartásuk semmiképpen sem ítéltető el – sem akkor, sem a visszaemlékezés publikálásának idején. Véleményem szerint különösen érdekes része még e memoárnak az, amely a Tanácsköztársaság bukásával foglalkozik. Ebben Bárány azt állítja, hogy „Mi a Parlament épületéből lejtünk és az Erzsébet téren búcsúztunk el egymástól. Nagyon le voltunk törve, de azért mégis azt mondtuk, hogy majd egyszer visszajövünk és újra miénk lesz a Parlament.” (Uo. 108.) E kijelentés pedig 1979-ben, a Tanácsköztársaság fennállásának ekkor hivatalosan megünnepeelt 60. évfordulóján, az emlékezés végén olyan jövendölés-ként hathatott, amely ha csak évtizedekkel később is, de beteljesedett – ebből pedig levonható volt az a következtetés, hogy a diktatúra híveinek küzdelme, az 1919-es, „átmeneti” vereség ellenére sem volt hiábavaló: eszméik, törekvéseik „végül is” diadalmaskodtak a „szocialista” Magyarország létrejöttével. (Ugyanakkor a könyvből kiderül [38., 320.], hogy B. Müller Tamás ismeri az e visszaemlékezéseket is tartalmazó egyik kötetet. Ő azonban munkája során úgy döntött, hogy ezeket a szövegeket nem adja közre.)

E szövegek e kötetben közlése esetén a volt politikai nyomozók visszaemlékezéseiben alkalmazott sajátos nyelvi eljárások érdekes ellentétbe kerülhettek volna azokkal, amelyek az egykori fogvatartottak memoárjaiban figyelhetők meg. Például Balogh Gy. Ferenc tiszthelyettes 1922-es szövegében ekként fogalmazott: rabságakor a parlamenti nagyteremben volt „báró Perényi Zsigmond volt belügyminiszter kegyelmes úr is, azután Aczél József kőbányai hitoktató-plébános úr” (233.) – vagyis ő az „úr” megjelölés rendszeres használatát tartotta indokoltnak, nyilvánvalóan nem függetlenül a társadalom rendjéről meglévő saját felfogásától. Pekár Gyula 1920-as emlékezésében egyes fogvatartói több ízben „orosz zsidó”-kként, illetve „muzska zsidók”-kként említetnek (268., 270.), ami itt egyszerre hivatott jelezni az eszmevilágukból és a származásukból következő ellenség voltukat. A különféle világszemléletű történelmi szereplők: (volt) letartóztatottak és (volt) politikai nyomozók memoárjainak együttes közlése által így a kötet olvasói a konkrét eseteken túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is, jól érzékelhették volna a különböző társadalom-felfogásokkal összefüggő nyelvhasználatok sajátosságait. (A könyv, illetve az abban közölt források számos érdekes adatot szolgáltatnak a tanácsköztársasági erőszakszervezetek tagjainak szóhasználatáról is [lásd például: 48., 99., 147.], vö. ezekhez: *Zolnay Vilmos–Gedényi Mihály: A magyar fattyúnyelv szótára. I–XX. Gépirat, Bp. 1945–1962. passim.*)

A nem visszaemlékezés típusú források publikálásánál problematikus az, hogy míg B. Müller Tamás az egyes alrészekben általában keletkezésük időrendjének megfelelően adja közre szövegeit, a Politikai Nyomozó Osztály tanácsköztársasági iratai a számonkérések 1919. augusztus 1-je után létrejött dokumentumai közé kerültek – amely eljárás indoklását nem találtam a kötetben. E sorrend azért sem szerencsés, mert megítélésem szerint jó lett volna, ha *A Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának szervezete* címet viselő, 1919. április 8-ai irat (193–194.) kerül a források sorozatának legelejére: ez ugyanis pontosan rögzíti a szervezet feladatát, célját – ami jó alapismereteket adhatott volna az olvasóknak a testület működésének egészére vonatkozóan. Igen hasznosak viszont a lábjegyzetbeli utalások az egyik forrástól a másikhoz, ugyanis az érdeklődők számára megkönnyítik az egyes dokumentumok közötti összefüggések felismerését.

A kötetben számos, nagyon jó minőségű kép található az események, a szövegek szereplőiről, a helyszínekről, iratokról: e sorok írója különösen hasznosnak tartja a politikai nyomozók országházbeli elhelyezkedését bemutató alaprajzot a 34–35. oldalakon. Nem találja ugyanakkor szerencsésnek a „Fejléc- és pecsétmontázs”-t a 80. lapon: ez ugyanis, szerinte nem való egy szaktudományos munkába.

A könyv végén helyes az *Életrajzi gyűjtemény*, a *Levéltári források jegyzéke* és az *Irodalomjegyzék* közlése – a legutóbbi elősegítheti a téma, a korszak iránt érdeklődő olvasók tájékozódását a Magyarországi Tanácsköztársaság újabb szakirodalmában.

A *Vörösteror az Országgházban 1919* gondosan elkészített, érdekes munka – e sorok írója pedig bízik abban, hogy B. Müller Tamás folytatni fogja az Országgház történetére irányuló kutatásait, annak eredményeivel hozzájárulva nemcsak az épület, az abban működő testületek, hanem éppen ezeknek a magyar történelemben különösen nagy jelentősége miatt, az ország története egészének pontosabb ismeretéhez is.

Vörös Boldizsár

Bene Krisztián

A FRANCIA ANTIBOLSEVIK LÉGIÓ A KELETI HADSZÍNTÉREN

Magyar Hadtudományi Társaság, Bp.–Pécs, 2013. 320 o.

A könyv a Magyar Hadtudományi Társaság gondozásában megjelenő Fejezetek a hadtörténelemből kiadványsorozat második köteteként látott napvilágot 2013-ban. Témaválasztása már önmagában is érdekes, hiszen a második világháború különböző aspektusaival kapcsolatban ugyan könyvtárakat megtöltő irodalommal rendelkezünk, ám a francia kollaboráció szerepe ezekben a művekben kevésbé hangsúlyosan jelenik meg. A szövetségesek oldalán harcoló franciákkal valóban számos könyv és tanulmány foglalkozik, azonban a szövetségesek ellen harcoló franciákról érdemben alig emlékezik meg a francia történetírás, így kijelenthetjük, hogy a szerző mind külföldön, mind pedig idehaza hiánypótló munkát hozott létre, amikor céljául tűzte ki a német fegyveres erők kötelékében szolgálatot teljesítő francia önkéntesek történetének megismertetését.

A téma mélységét az is jól érzékelteti, hogy alapjául egy meglehetősen terjedelmes magyar nyelvű doktori értekezés (*Bene Krisztián: A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban. Pécs 2010.*), egy azt meghaladó hosszúságú francia nyelvű monográfia (*Krisztián Bene: La collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale. Talmont-Saint-Hilaire 2012.*), valamint több tucat idehaza és külföldön megjelent tanulmány szolgált. Joggal feltételezhetjük, hogy számos olyan – eddig főként ismeretlen – információ állt a szerző rendelkezésére, amit érdemesnek talált megosztani az olvasóközönsséggel. A kötet szerzője Bene Krisztián, a Pécsi Tudományegyetem Francia Tanszékének vezetője, egyetemi adjunktus, aki 2010-ben *summa cum laude* minősítéssel védte meg a fenti speciális témának szentelt doktori értekezését.

Bevezetésében a szerző részletesen bemutatja kutatásának állomásait, valamint azokat a forrásokat, melyekre a munka során támaszkodott. Külön kiemeli, hogy a rendelkezésre álló könyvészeti források nagyobb része az érintettség okán elfogult személyektől származik, így bár használatuk nem elvetendő, de csak és kizárólag a levéltári forrásokkal való összevetés után elfogadható. Ennek jegyében a munka gerincét a különböző francia (Archives nationales françaises, Institut d'histoire du temps présent, Service historique de la défense) és német (Bundesarchiv-Militärarchiv) levéltárakban végzett kutatások adták, amelyeket a fent említett másodlagos források – elsősorban visszaemlékezések – alapos forráskritika után csupán kiegészítettek.

A mű öt részből áll, melyek kronologikus sorrendben tárgyalják a francia fegyveres együttműködés emblematikus szervezetével, az ún. Légion des volontaires français

contre le bolchevisme-mel, azaz a Francia Antibolsevik Légióval kapcsolatos érdemi eseményeket. Az első fejezetben a szerző fontosnak tartja bemutatni a jelenség előzményeit, melyek igen messzire nyúlnak vissza, hiszen az első világháború hatásai ugyanolyan fontosak, mint a két háború közötti nemzetközi nagypolitika vagy a francia belpolitikai paletta egyes szélsőséges csoportjainak körében végbemenő ideológiai változások. A szerző annyi engedményt tesz az olvasónak, hogy könyvében kevésbé részletesen tárgyalja a francia nagypolitika történéseit, ehelyett inkább a későbbi fegyveres együttműködésben központi szerepet játszó szélsőséges politikai mozgalmak tevékenységét járja körbe. Ennek köszönhetően a Franciaország történelme iránt érdeklődő magyar olvasó megismerheti a korszak európai nagyhatalmi politikai rendszerében betöltött francia helyzetet is, amely önmagában is érdekes lehet a korszakot jobban megismerni vágyók számára. Legalább ilyen fontos a második világháború alatti francia politikai-katonai viszonyok bemutatása, mely nélkül értelmezhetetlen lenne a németekkel való együttműködés is. Ugyanakkor nagyon fontos felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy a vizsgált időszak nagyobbik felében a francia kormányzat meghatározó erői elzárkóztak a kollaborációtól, ezért fog az jelentős ideig az állami kereteken kívül, a fent említett szélsőséges politikai erők „magánvállalkozásaként” megvalósulni.

A következő rész a már szűkebb értelemben vett fegyveres kollaborációval foglalkozik és a Francia Antibolsevik Légió történetét mutatja be részletesen. Ennek keretében először megismerhetjük a szervezet megalakulásának körülményeit, a tagság toborzását, a jelentkezők motivációját, lengyelországi kiképzését, majd pedig ezt követően azokat a körülményeket, amelyek a fegyveres alakulat katonai alkalmazásához vezettek. Érdemes kiemelni, hogy a politikai indíttatásból a párizsi kollaboráns pártok bábáskodása mellett létrehozott szervezet nem ért el átütő sikert a francia lakosság körében, mikor toborozni kezdett, hiszen a közel háromszor annyi jelentkezőből végül a keleti hadszíntéren csupán alig 5 800 fő teljesített tényleges szolgálatot.

A fentiekből következően fontos leszögezni, hogy a kezdetekkor a francia kormány nem vállalt aktív szerepet az alakulat működésében, később azonban – felismerve a benne rejlő politikai és katonai lehetőségeket – már megpróbálta befolyása alá venni, ez a kísérlet azonban kudarcot vallott a német fél ellenállása miatt. Ebből kifolyólag a Francia Antibolsevik Légió a francia szélsőséges erők kezdeti jelentős befolyása ellenére mindvégig német irányítás alatt maradt. Ez tette lehetővé azt is, hogy a katonai egység 1941 novemberétől a Moszkva elleni német támadó hadműveletben is részt vegyen, noha sem létszáma, sem kiképzettsége nem tette erre alkalmassá. Ennek megfelelően az első vonalban való jelenlét rövid életűnek bizonyult, néhány hetes, nagy veszteségekkel járó és dicstelen szolgálat után a Légiót a hátszágba irányították átszervezésre és újbóli kiképzésre. Eredményeként a francia alakulat a következő éveket közvetlen német alárendeltségben partizánvadászattal töltötte, amely jobban megfelelt tagjai felkészültségének.

A negyedik fejezet a francia kormány lépéseire koncentrál, melyekkel a vezető francia politikusok megpróbálták helyet követelni maguknak a fegyveres kollaboráción belül. A szerző szerint a francia vezetés túl későn eszmélt és nem volt képes kiaknázni a francia fegyveres potenciálban rejlő alkupozíciót, így az egymást követő engedmények mindig csupán a német érdekeket szolgálták anélkül, hogy hasznot hajtottak volna Franciaországnak. A francia kormány által létrehozott új szervezet, a Légion tricolore (Trikolor Légió) tevékenysége teljes mértékben alátámasztja ezt a megállapítást. A szervezetet 1942 tavaszán hozta létre a francia vezetés azzal a céllal, hogy a Francia Antibolsevik Légiót magába olvasztva egyrészt új alapra helyezze a francia–német katonai kapcsolatokat, másrészt pedig minimálisra csökkentse a kollaboráns pártok kezében összpontosuló katonai potenciált. A biztató kezdetek után azonban a kezdeményezés látványos kudarcot vallott, mikor 1942 őszén a német hatóságok a fegyverszüneti

feltételek megsértésének ürügyével elrendelték a szervezet feloszlását, további szolgálatot választó tagjait pedig átírányították a szovjet hátszágban feladatát ezalatt is zavartalanul folytató Légió kötelékébe.

Az ötödik fejezetből megtudjuk, hogy a partizánvadászattal megbízott francia alakulat folyamatosan a keleti hadszíntéren teljesített szolgálatot egészen 1944 júliusáig. Bár ez idő alatt az első vonalban csupán egy epizodikus felbukkanása volt (1944 nyarán, közvetlenül Németországba való visszairányítása előtt), az alakulat a Közép Hadseregcsoport hátszágában számos partizánelhárító hadműveletben vett részt a német fél számára is meglepő hatékonysággal, melyeket vonakodva ugyan, de még a felettes német hatóságok is elismertek és jelentős számú kitüntetéssel jutalmaztak. Ennek ellenére a Légiót 1944 augusztusában feloszlatták, tagjait pedig kötelező érvényre – és gyakran akarattuk ellenére – átvezényelték a Waffen-SS kötelékébe, ahol a háború utolsó napjáig harcolniuk kellett.

A könyv összegző fejezetében a szerző arra a következtetésre jut, hogy a tisztán politikai indíttatásból létrehozott Francia Antibolsevik Légió harctéri tevékenységétől függetlenül nem volt képes megfelelni az alapítói által támasztott elvárásoknak. A szélsőjobboldali mozgalmak képviselői ugyanis saját helyzetük látványos javulását remélték elérni a németek oldalán való katonai részvétellel, egyesek számára még Franciaország politikai vezetésének megszerzése sem tűnt elérhetetlennek, azonban a német katonai és politikai vezetés fellépése miatt ezen célok közül semmi sem valósult meg, így tehát az egyébként is jelentéktelen katonai erővel rendelkező alakulat tagjai teljesen feleslegesen áldozták életüket a keleti hadszíntér küzdelmeiben.

A kötet értékét nagyszámú térkép és fénykép emeli, melyek közelebb hozzák a témát az olvasóhoz. A képek egy része külön érdekességet jelenthet, hiszen korabeli magyar propagandaújságok kép- és szöveganyagának felhasználásával kerültek be a kötetbe. Elvárható módon a gazdag bibliográfia mellett számos levéltári dokumentum ismertetése található a könyv mellékletében, valamint a jelentősebb személyek betűrendes életrajzával is találkozunk egy külön fejezetben, így a tudományos igényű érdeklődők is eredménnyel forgathatják a terjedelmes monográfiát. Mindezek alapján elmondható, hogy az olvasó egy jó stílusú, olvasmányos és szakmailag megbízható összefoglalót vehet kézbe egy ezidáig kevésbé ismert, de nagyobb érdeklődésre számot tartó témáról, ha elolvassa Bene Krisztián könyvét.

Kult László

TUDÓS ÉS KATONA

Markó Árpád visszaemlékezései I–II.

Szerk. Kincses Katalin Mária – Mészáros Kálmán

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 2014. 488 o.

2015 áprilisában – Romsics Ignác akadémikus szavaival – egy „valódi reneszánsz személyiség” mintegy ezeroldalas, két kötetben megjelent visszaemlékezéseit mutatták be a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum dísztermében. Markó Árpád (1885–1966) ugyanis hivatásos katonatiszti pályája mellett nem csupán a történettudomány, de a hegedű szolgálatában is hosszú évtizedeket töltött el. A katona, hadtörténész, levéltáros, akadémikus tudományos munkássága, amely a 17–19. századi magyar hadtörténelem

számos korszakát felöleli, a hazai hadtörténetírás megkerülhetetlen, az utódok által gyakran méltatott és hivatkozott fejezete.

Teljes életútját, katonai és tudományos pályáját, társadalmi kapcsolatrendszerét és kamarazenei tevékenységét, illetve személyiségét és világlátását is bemutató részletes, alapos és érintetlenül fennmaradt visszaemlékezés-sorozatát Markó az 1960-as évek közepén személyesen adta át a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának, a szerző saját példányai pedig az ezredfordulón kerültek a Hadtörténelmi Levéltárba. Ezeket fűzte össze a szerzői szándéknak is megfelelő logikus rendben a szerkesztőpáros. A Kaleidoszkóp című, mozaikszerűen összefűzött, szintén kézíratos formában fennmaradt emlékkép-sorozat közlésétől azért tekintettek el, mert annak egyedül rendelkezésre álló akadémiai példánya a fejezetszámok alapján hiányosnak tűnik.

Az első nagyobb szakasz – *Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában* címmel – a 12 éves korától hegedűművésznek, majd karmesternek készülő Markó zenei érdeklődéséről, képzéséről, műveltségéről és hatvanöt éven át tartó amatőr, de professzionális muzikusokra jellemzően intenzív, „a világ mindennapi színteréről szinte elszálló” kamarazenei pályafutásáról, „minden politikán felül álló és élő művészetéről” számol be, elsősorban a „maga szórakoztatására”, ugyanakkor egyfajta „művelődéstörténeti korrajz” szándékával is. A hegedülés és a koncertlátogatás az ő számára ugyanis nem csupán zenei műveltségéből fakadó napi szintű szükséglet, hanem egyben a társadalmi érintkezés, kapcsolatteremtés és kapcsolattartás legmeghatározóbb eszköze és módja is volt.

A szerző szeretettel emlékezik meg Boroviczényi Nándor, a „Főtisztelendő Tanár úr”, illetve „az erősen szemita jellegű” arcú zeneakadémiai növendék, Pécsi Károly rozsnói hegedűóráiról, sőt elhivatott muzikusként a hegedű keletkezéstörténetébe is beavatja az olvasót. Markó saját zenekarával a Radetzky Marschot játszotta kadétkorában, fellépett „bozontos művészparókában”, kamarazenesz társa, Puky Endre, ismert kormánypárti politikus és többek között nemzetgyűlési, illetve országgyűlési alelnök mintájára zenei „anyakönyvben” jegyezte fel, mikor, hol, kikkel és mit játszott. 1945-ig mintegy kétszáz zenei esemény rögzítéséig jutott. (Sajnos, ez a feljegyzés elveszett a második háborús pusztulás alatt.) Számára „Lajos bácsi” – értsd Beethoven – maradt mindig a kamarazene-költők fejedelme, illetve Mozart és Haydn a kamarazene apostolai.

Markó Árpád 17 évesen, saját bevallása szerint „zenei elte tespedésében” – miután Pécsi nem tudta tovább vállalni az oktatását, illetve megszemlélte a császári és királyi VI. hadtest Rozsnó környékén tartott hadgyakorlatát – döntött úgy, hogy hivatásos katona lesz. A Wiener Neustadt-i Mária Terézia Katonai Akadémia elvégzése után 1906-ban hadnagyként került a kassai béke-állomáshelyű, cs. és kir. 34. magyar, „hősi hagyományokban gazdag derék” gyalogezredhez, majd – miután a közös haderő vezérkari iskolájába nem vették fel – a cs. és kir. 13. komáromi utászszázalóaljnál abszolvált műszaki kiképzés után ezrede utászosztágának parancsnoka lett főhadnagyi rangban. Hadtörténeti pályafutása – erről szól a második, *Életem a történettudomány szolgálatában* címet viselő nagyobb fejezet – tulajdonképpen 1915 tavaszán kezdetét vette, amikor ezredsegédtsztként minden, az ezredét érintő eseményről és parancsról értesült, és azokat a harcok résztvevőjeként átélte harci cselekményekkel együtt, kiegészítve a betegsége miatti hosszabb távollétei alatt történetekkel, kötelegszerűen naplóban, majd később önálló hadtudományi monográfiában rögzítette is.

Markó 1921 júniusában – miután a Felvidéket el kellett hagynia és az újjászerveződő hadseregben, az ottani „erősen sovinizta érzések”, „az új, politizáló honvédszellem” és a tisztek és a legénység közötti „rendkívül durva érintkezésmód” miatt, illetve a „rég, katonás, hagyománytisztelő szellem” eltűnése okán sem találta meg a számítását – lett a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum munkatársa. A latin és a görög nyelvismeret mellett németül is franciául is kiválóan beszélő Markó fél 9-től délután 2-ig tartó hivatalos

elfoglaltsága alatt, kezdetben – az akkor még befejezetlen Országos Levéltár két legfelsőbb emeletén – első világháborús iratok, térképek válogatásával, rendszerezésével foglalkozott, majd a főigazgatóság központi titkári teendőit látta el. Emellett önkéntes hallgatóként a Pázmány Péter Tudományegyetemre is beiratkozott, ahol egyebek között Szekfű Gyulától, Lukinich Imrétől és Domanovszky Sándortól sajátította el a hivatása műveléséhez szükséges történelmi ismereteket. Első megnyert pályadíjából egy bórszandált vásárolt. Az 1926-ban megalakult ún. Régi Levéltári Osztály vezetését a kezdetektől egészen 1940 májusában bekövetkezett nyugállományba helyezéseiig látta el.

Kezdetben a levéltár létjogosultságát is igazolni kellett a felettesek előtt. Markó felidézi az egyik, meg nem nevezett honvédelmi miniszter kifakadását: „Hagyjatok nekem békét a levéltárral. A mai zavaros időben semmi szükség nincs erre az intézményre, a pénz nekünk fegyverekre kell, nem ócska papírokra.” Gyaníthatóan Gömbös Gyuláról van szó, akit később meg is nevez, mint aki nem csupán Markó működése iránt volt „teljesen közönyös”, de azt sem tartotta szükségesnek, hogy megtekintse a hadtörténelmi levéltárat. Ugyanakkor az anyaggyarapításban maga Markó is élen járt, amikor a Rádióban olvasta fel az intézmény kérését, amelyben felszólították az ország összes katonai parancsnokságát, a volt tényleges és tartalékos tiszteket, főleg pedig a magasabb rangban nagyobb kötelekeket vezető törzstiszteket és tábornokokat, illetve a vármegyei és városi hatóságokat, hogy juttassák el az elhalt tisztek hagyatékának katonai természetű iratait a levéltárba. Persze, ehhez az is kellett, hogy a szakemberek megállapítsák: hangja, orgánuma és előadómódja „teljesen alkalmas a rádió akkori felvevő készülékein való továbbításra”.

Az elismert tudományos műhellyé vált intézményben – bár azt nem sikerült elérni, hogy a minisztérium önként jelentkező tiszteket vezényeljen a tudományegyetem történelmi képzésének elvégzésére és biztosítsa előmenetelüket a levéltár tudományos beosztásában is – az 1930-as években egyidejűleg három hadtörténész akadémikus is tevékenykedett. Pilch Jenő ezredes a könyvtár élén állt, Gyalóky Jenő ezredes a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztőségének irányítója, Markó Árpádot pedig 1934-ben választotta levelező tagjainak sorába a Magyar Tudományos Akadémia (a Hadtudományi Bizottságnak már 1931-től meghívott tagja volt). Ettől függetlenül a lelkes levéltáros-hadtörténésznek meg kellett élnie azt a „komikusan fonák helyzetet”, hogy a Ludovika hadtörténet tanára, egy vezérkari őrnagy felkereste és azt a kérdést intézte hozzá, nem tudna-e valakit megnevezni, aki neki útbaigazítást tudna adni a Rákóczi-szabadságharc hadművelési részletkérdéseiről. Markó szerényen magára mutatott és elmesélte a meglepett kollégának, hogy az Akadémia épp a Rákóczi-kor háborúinak alapos, szakszerű feldolgozása miatt választotta őt levelező tagjává. Székfoglalóját 1935 áprilisában az 1709-es lipthói kuruc hadjáratról tartotta meg.

A tudós katona felidézi, hogy első, nyilvánosságra került munkájával tízéves korában megnyerte a fővárosi *Kis Lap* című ifjúsági hetilap pályázatának második díját. A nyári vakációjáról írott pályamunkáját a lapot Forgó Bácsi néven szerkesztő Ágai Adolf újságíró tíz kötettel jutalmazta. Utólag azt is „előremutató jelként” értelmezte, hogy érettségi vizsgáján történelmi kérdésként a 18. század világtörténelmi eseményeiről és azoknak a magyar nemzet történetére gyakorolt hatásáról, többek között a Rákóczi-szabadságharcról kellett beszámolnia, ráadásul magyar irodalomból Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér életéről kellett beszélnie. A kötetből megismerhetjük a 40 éves tudományos pályafutás minden fontos epizódját, a különböző kutatási témák, a belőlük megjelent publikációk, könyvek megalkotásától kezdve a tudományos életben való részvételének minden fontos állomásáig.

Markó saját bevallása szerint az 1935 utáni évtizedben „dolgozott a legtöbbet”, és ekkor jelent meg a legtöbb, történetírói pályáján határkönek számító könyve és értekezése. Arra nyilván ekkor nem volt lehetősége, hogy a horatiusi mondásnak az általa is

vallott igazságát, hogy leghelyesebb, ha a könyv *nonum prematur in annum* – azaz legalább kilenc évig heverjen a polcon, mielőtt a nyilvánosságra kerül, hogy az írónak legyen ideje munkáját ismételtén átolvasni, átgondolni – a gyakorlatban is érvényre juttassa. A Rákóczi-, Zrínyi- és Hadik-kutatásokon kívül kiemelendők a különböző tudományos (pl. az 1938. évi nemzetközi történeztudományi kongresszuson, Zürichben) és tudományos ismeretterjesztő fórumokon (a Magyar Történelmi Társulatban, a Tiszti Kaszinóban, a Kisfaludy Társaságban és a Magyar Rádióban) tartott előadásai és felolvasásai. Az „igazi Rózsa Sándorról” szóló írását 1927-ben tizenöt folytatásban közölte Pethő Sándor szerkesztő javaslatára a *Magyarság* című napilap. A kézirat „lerántotta a glóriás nimbusz mondvacsinált hazafias palástját egy közönséges kapcabetyár válláról”. Ráadásul a kapott honoráriumából egy kéthetes tartózkodásra is futotta az olasz fennhatóság alatt lévő Abbáziában.

Markó leginkább azt fájlalta, hogy bár tudományos körökben munkásságát elismerték, a honvédség legfőbb vezetősége nem méltányolta erőfeszítéseit és ezért a „meg nem értés és csökönös korlátoltság iszapos árjában” kellett úsznia. Somkuthy József altábornagy, honvédelmi miniszter 1936 őszén Rátz Jenő, a Vezérkar főnökének előterjesztésére ingerülten így reagált: „Hagyjatok már békét nekem Markóval. Ha annyira kitűnő tudós, akkor tegyék meg őt kultuszminiszternek vagy az Akadémia elnökének, de a honvédségben ezredes nem lesz.” Habsburg József Ágost nyugállományú tábornagy, az MTA akkori elnöke erre azt válaszolta: „Rendben van. Száz év múlva senki sem fogja tudni, hogy hívják ma a honvédelmi minisztert, de ha valaki száz év múlva a Rákóczi-szabadságharcra fog foglalkozni, az akkor tudni fogja, ki volt Markó Árpád.” A tudós katona végül mégis ezredes lett, 1938. november elsején, „különös kormányzói kegyel”. Akkor már az őt jól ismerő Rátz volt a szakminiszter és Werth Henrik gyalogsági tábornok a Vezérkar főnöke.

Markó a múlt század harmincas éveiben Tolnai Vilmos egyetemi tanár biztatására a „szörnyű magyar »honvéd nyelv« megtisztítása mozgalmának” élére állt. 1940-ben, a *Magyar Katonai Szemle* szerkesztői értekezletén állt elő tervével, de akkor „kerekén elutasították”, arra hivatkozva, hogy „ilyenre most nincs pénz”. Végül 1958 és 1961 között jelent meg hét folytatásban az Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez című munkája a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain. Véleménye szerint például „valóban komikus hatott”, amikor egy feljebbvaló mondanivalóját befejezve így bocsátotta el a beosztottjait: „Köszönöm, uraim, lelépni.” „Hová lépünk le a szoba padlóján?” – gondolta magában és Rátz Jenő meggyőzésével sikerült is elérnie, hogy az „Abtreden” német műszó szolgál fordításával meghonosodott „lelépni” vezényszót a „Végeztem!” ki-fejezéssel pótolják.

Hosszú levéltári működése legnagyobb eredményének azt tartotta, hogy Hadik András három nagy ládában őrzött levéltárát a tábornagy közvetlen leszármazottjától, dr. gróf Hadik-Barkóczy Endrétől rendezett állapotban megszerezte. Markó beszámol még a külföldi kollégákkal, többek között Emile Pillias francia történésszel, II. Rákóczi Ferenc francia kapcsolatainak kutatójával létrejött személyes kapcsolatáról, a zürichi nemzetközi történeztudományi kongresszusról, ahol Kosáry Domokos társaságában adott elő (A hagyomány és a forradalom hatása a Napóleon-kori hadügyre címmel). A Párizsban működő *Commission d'Historie Militaire Comparée* igazgatóságába is beválasztották.

A harmadik fejezet, *Katonaeletem 1905–1921* címmel, a képzés állomásainak bemutatásán túl mintegy 60 százalékban az első világháborús, a keleti hadszíntéren történt eseményekkel (különösen a Markó részvételével lezajlott harcokkal, utásztiszti feladatainak bemutatásával) foglalkozik. Volt miről beszámolnia: a szerző harminc hónapot töltött a gyalogság első tűzvonalában. Célja az volt, hogy a Monarchia hadseregének „bemocskolt becsületét helyreállítsa”. A történéseket harctéri noteszei alapján „alul- és

felülnézetből”, azaz szubjektív megfigyelőként, értékelő, távolságtartó, a hadműveleteket átlátó és olykor kritikusan szemlélő katonatisztként és analitikus beállítottságú hadtörténészként is bemutatja. Érdekes részleteket olvashatunk a megszállt lakossággal való kapcsolattartásról (például arról, hogyan lett Markó egy rutén gyermek keresztapja), a német szövetségesekkel való együttműködésről, a tábori lelkészi szolgálatról, a hagyománytisztelet és a bajtársiasság megnyilvánulásairól. Plasztikus képet kapunk a frontesemények aprólékos és tárgyyszerű leírásán túl az ellátási és logisztikai problémákról, a kezdeti „kedélyes tüzelés” után a katonákat ért pszichikai nyomásról, a halál és a sebesülés élményéhez (előfordult, hogy egy sovány katonán egy lövés hét lyukat vágott) kapcsolódó mentális és pszichés reakciók változásairól is. Sőt, a több kitüntetéssel is jutalmazott, de „békés, szelíd természetű emberből gyilkossá lett” Markó hívó evangélikusként a más felekezetek iránt toleráns, az egyetemes keresztény értékek irányába mutató vallási elmélkedéseket is megfogalmaz. Katonai pályáját úgy összegezte, hogy „békében, háborúban jól, eredményesen, kellemesen szolgált”.

A kötet végén *Hontalanságunk két éve* címmel terjedelmes memoár tudósít a második világháború utolsó napjairól, Markó és felesége meneküléséről az asszony birtokáról, a Győr vármegyei Rábapatona határában található Dénesháza pusztáról. Először a Sopron vármegyei Beleden, egy nyugalmazott evangélikus tanítónő házában (akivel a nyugállományú ezredes később is szoros barátságot ápolt), majd „a bizonytalan cigányélet”, mintegy egy hónapnyi vándorlás végén Ausztriában, az amerikai megszállási zónában, Altaussee barakktáborában leltek menedéket. E munkájának – amelyben immár nem aktív katonaként, tudósként vagy művészként, hanem a saját sorsának irányításából is kirekesztett, hontalanságra jutott bujdosóként írta le a belső vívódásait is – értékét növeli, hogy egykorú, 1945. március végétől vezetett vezérszavas, majd egyre részletesebb napló-bejegyzéseire és friss élményekre támaszkodva, csupán néhány évvel később, 1948–1949-ben rögzítette az eseményeket a napló és a memoár közötti átmeneti formában. A kétrészesre tervezett mű második fele nem készült el. Érdekes, más forrásból nem ismert epizód Lakatos Géza volt miniszterelnök és felesége látogatása a dénesházi birtokon, de régi barátja, Rátz Jenő volt honvédelmi miniszter és családja, továbbá Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszter sorsáról is említésre méltó adatokat közöl.

Markó felidézi, hogy az ausztriai Aschachban lévő tábor mellett egy magyar uszályon látta Fedák Sárít, aki egy fekvőszéken trónolta mulattatta a környezetét, és sajnálta, hogy nem volt idejük megtekinteni Ferenc József egykori nyári rezidenciáját Bad Ischlben. Többször panaszkodott a barátságtalan, nem a régi barátoknak, hanem a németek szövetségesének szóló fogadtatásra. A magyar menekültek, a tiszték és a legénység közötti vitákat, összetűzéseket, illetve az otthonról érkező hírek, a közép-európai térség átforgalmazását célzó szövetséges elképzelésekről szóló tudósítások, híresztelések fogadtatását is bemutatja. A barakktáborban – immár gyűjtőtábori, majd alkörzeti parancsnokként ismeretterjesztő és szórakoztató előadásokat szervezett, az ellátásról és a szálláskörülmények javításáról gondoskodott, és tartotta a kapcsolatot a szövetséges megszálló hatalmak helyi, „hihetetlenül pongyola” közigazgatást megszervező amerikai képviselőivel, és egy Ferenc József emlékére tartott misére is hivatalos volt. 1945 októberében tértek haza.

A háborút követő politikai és társadalmi változások, a súlyos anyagi és szellemi veszteségek (könyvtára és kéziratban lévő munkái nagy része megsemmisült) mellett személyes tragédiája (felesége elvesztése) további megpróbáltatások elé állították az idős tudóst. 1948 végén a megmaradt birtokát állami kézbe kellett adnia, 1949-ben akadémiai tagságát is visszaminősítették, a tanácskozó tagok testületébe sorolták, azaz „az Akadémia belső termeiből kitessekkelték az előszobába”. Előbb budapesti rokonaihoz költözött, majd 1951-től unokaöccse, Sztelho Gábor biztosított számára egy szobát az általa vezetett evangélikus szeretetotthonok egyikében. Ezekben az években kezdte el

megírni visszaemlékezéseit és egy időre, amíg 1959-ben zenei hallását el nem veszítette, a muzsikáláshoz is visszatért. Utolsó éveiben egyik ismerőse szerint „intelligens közönnyel tudta nézni a világ folyását”. Ugyanakkor nem akart „letargikus beletörődésbe merülni” és „tétlen éveket csatolni életéhez”.

1948-ban még úgy gondolta, hogy történetírói pályája a háborút követő felfordulásban véget ért és az ezüstitűncán függő Rákóczi-libertás is az íróasztalában egy skatulyában várta, hogy az ország visszanyerje a szabadságát. Kezdetben – a Rákóczi-kor történetírásában dolgozva, egyéb forrása nem lévén – „Isten kegyelméből és a Nagyságos Fejedelem jóvoltából” élt. Szerény keretek között, de saját meglátása szerint 1951 elejétől, amikor a neve ismét megjelent a szakajtóban, és egy másik régi magyar főúr, gróf Zrínyi Miklós a kitelepítéstől is megmentette, „megszakítás nélkül eredményesen” tudta folytatni tudományos pályáját is. Kezdetben csupán tudományos segélyben részesült a Kultuszminisztériumtól, majd egy négyéves szünet után nyugellátását is folyósították. Levéltári kutatásokat végzett, megbízásokat kapott történeti munkák adatgyűjtésére (köztük Köpeczi Bélának a Rákóczi-szabadságharc francia diplomáciájára vonatkozó forrásfeltárásában, Benczédi László Thököly-anyaggyűjtésében és Klaniczay Tibor Zrínyi-kutatásaiban is részt vett), majd sorra jelentek meg a publikációi (a kapott „igen szép összegű tiszteletdíjakból” hegedűt vásárolt) és 1953-ban megítélték számára a történettudományok kandidátusa címet.

Az MTA Történettudományi Főbizottsága 1957-ben a hadtörténelmi albizottság, a Magyar Történelmi Társulat pedig 1962-ben az Igazgatóválasztmány tagjává választotta. Utolsó éveiben is aktívan dolgozott, 80. életévében korábbi kutatásaihoz csak kevésé kapcsolható témáról, Kossuth Lajos törökországi emigrációban végzett hadtudományi munkásságáról írta és védte meg akadémiai nagydoktori értekezését. Az ötvenes-hatvanas években megjelent munkáiról úgy vélte, hogy azok „*standard jellegű források lehetnek mindenkor*” és azonos szöveggel akár Ferenc József, akár Horthy kormányzósága éveiben is megjelenhettek volna és soha senki nem kívánta tőle, hogy „átnyergeljen a politikai történetírás mezejére”.

A Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagjainak teljes rehabilitációjára 1989-ben került sor, majd újabb tíz év elteltével Pilch és Gyalókey ezredek mellett az ő neve is felkerült a Hadtörténeti Intézet és Múzeum akadémikusainak emléktáblájára. Kéziratban maradt visszaemlékezéseinek mostani közreadásától a szerkesztők azt remélik, hogy az hozzájárul a történeti és hadtudósi életmű tudománytörténeti helyének kijelöléséhez is. A köteteket az teszi különösen érdekessé, hogy az átlagnál jóval nagyobb terjedelmű és sokkal izgalmasabb, jó tollal megírt visszaemlékezéseket nem egy történész (ez elég ritka eset), nem egy katona (ez már gyakrabban előfordul), hanem egy hadtörténész katona vetette papírra.

A forrásközlés a kéziratok keletkezési sorrendjét követi. Kincses Katalin Mária és Mészáros Kálmán tiszteletre méltó, gyakran nyomozói munkát végeztek, a kötetben csak monogrammal szereplő tisztről is kiderítették a személyazonosságát, zenei szak kifejezéseket tisztáztak, a gyógyvíz hatásáról értekeztek, amennyiben adatok pontosítására volt szükség, a memoár szereplőivel, azok leszármazottaival, illetve helytörténetekkel is felvették a kapcsolatot. A szerkesztés alaposágára jellemző, hogy a szűrős szemű recenzens hiányosságként csupán azt tudja felhozni, hogy olykor az Umlautról hiányzik a dupla ékezet.

A második kötet végén a teljességre törekedve közlik Markó Árpád teljes életmű-bibliográfiáját, mind a szerző által életében publikált, illetve posthumus műveket, reprinteket és újraközléseket, könyv- és folyóirat-ismertetéseket, továbbá a kéziratban maradt munkáit, mind a róla és munkásságról szóló irodalmat. Ezután következik a szerző által alkalmazott rövidítések feloldása, az idegen és régi (táj)szavak, katonai kifejezések

magyarázata, a számos kép, fotó és illusztráció lelőhelye, illetve a szerkesztői munka során felhasznált szakirodalom és internetes lelőhelyek jegyzéke. A kiadvány használatát terjedelmes földrajzínév- és személynévmutató könnyíti meg, ezáltal a jegyzetapparátus is áttekinthetőbbé vált és annak terjedelme logikus korlátok között maradt. A kötet címválasztását Ács Tibor részben a Markó Árpád nyomán (hasonló címen) Kiss Károlyról (1793–1866), a napóleoni háborúkban részt vett és az 1848–49-es szabadságharcban is fontos szerepet játszó későbbi hadtörténészről, az első magyar katona akadémikusról írott monográfiája inspirálta. Markó önmagát egy helyen „tollforgató magyar katonának”, másutt „író-katonának” nevezi.

A tudós katona remek hasonlattal foglalta össze szakmai pályafutását. Eszerint rozsnói diák korában ült fel egy „helyierdekű tudományos vonatra”, Wiener Neustadtban átszállhatott „egy gyorsabb személyvonatra” és megkedvelte a hadtörténetet. Ezen a vonaton „gurult tovább” Budapestre, a Hadilevéltárba, majd az Akadémia kapuján belépve átszállhatott „a tudományok gyorsvonatára”, amely „gyorsvonati sebességgel robogott a történetírás tájain”, de az a nagy kataklizma áradatában összetört, és ugyan a tespedés éveit után „már csak egy gyengébb személyvonatra” szállhatott át, a tudományos pogyászával a végállomáson kiszállva nem érzett semmi szomorúságot vagy csalódást.

Markó egy mezőgazdasági, növénytermesztésről szóló könyvben olvasott egy olyan meghatározást, mely véleménye szerint – *mutatis mutandis* – a történetkutatói és írói munkásságra is alkalmazható. „A föld felső rétegeiben, geológiai összetételében van egy bizonyos gazdagság. De ez magában nem elég ahhoz, hogy olyan terményeket hozzon létre, amelyek az ember testi táplálására alkalmasak. Ehhez az kell, hogy a talajt megfelelő módon elkészítsük, felszántsuk, fogatoljuk, tárcsázzuk, ásóval, kapával megdolgozzuk. Akkor nyugodtan vethetjük el gabonánkat, vagy ültethetünk bármit is a földre, a benne rejlő *talajgazdagságot* ily eljárásokkal átváltoztathatjuk *talajerővé*. Ez ébreszti fel és fejleszti a növényeket és érleli meg őket. Történettudományos lelki táplálékainkkal is ez történik. A levéltárakban, könyvtárakban készen van a történetíráshoz szükséges adatgazdagság. Azt ható *erővé* a társadalom számára a lelkiismeretes történetkutató, bíráló és összeállító írói munka teszi.” (Kiemelések a szerzőtől.)

Az igen precíz szerző kéziratot csak akkor adott a nyomdába, ha azt legalább 8-10-szer már figyelmesen, a „helyes, szép és magyar írásra” figyelemmel átjavította. Büszke volt arra, hogy könyveiben „minden felesleges, görögütözes honimádat nélkül, szakszerűen, tárgyilagosan, de nem szakembereknek is élvezhető módon” adta elő az eseményeket. Persze bizonyos szempontból ő is kora gyermeke volt, aki szerint „ellenségeink már régóta készítették elő” az első világháborút, többször utal negatív kontextusban valaki zsidó származására, például a csehszlovák hadsereg állományába belépő egyik ezredesről is megjegyzi, hogy félzsidó az illető. A második világhégést is sokáig csupán az „Istentagadó bolsevista irányzat elleni keresztes háborúként” értelmezte és német nyelvű hadtörténeti szintézisének előszavában is ő maga idézte Adolf Hitlernek a Reichstagban elmondott beszédéből a szövetségesnek tekintett magyar csapatoknak a Jugoszlávia elleni hadműveletekben tanúsított helytállását dicsérő mondatot. Ettől függetlenül az MTA máig utolsó katonatagjának, a két világháború között meginduló magyar szakmai történetírás vitathatatlanul nagy alakjának memoárja kötelező olvasmány a ma és a jövő hadtörténetési generációi számára, és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is joggal tarthat számot.

Ungváry Krisztián
MAGYAR MEGSZÁLLÓ CSAPATOK
A SZOVJETUNIÓBAN, 1941–1944.

Esemény – elbeszélés – utóélet
Osiris Kiadó, Bp., 2015. 467 o.

Ungváry Krisztián egyike a legismertebb és legsokoldalúbb magyar történészeknek. Érdeklődési területe elsősorban a 20. század politika- és hadtörténete, de foglalkozik egyenruha-történettel, fotótörténettel, falerisztikával, továbbá Magyarország 1945 utáni állambiztonságának történetével is. Számos könyve közül a Budapest 1944–1945-ös ostromát feldolgozó nagyszerű monográfiának eddig hét magyar és több idegen nyelvű kiadása jelent meg. Művei közönségsikerét újszerű témaválasztásainak, tabukat döntőgető friss szemléletmódjának és olvasmányos, közérthető stílusának köszönheti. Ráadásul azon tudósok közé tartozik, akik szívesen vállalják a szélesebb nyilvánosságot: publicisztikákban, interjúkban fejt ki nézeteit egy-egy időszerű témáról, és nem riad vissza a közéleti-szakmai vitákban való részvételtől sem. A *Századok* olvasói bizonyára emlékeznek a Krausz Tamással e lap hasábjain 2013–2014-ben folytatott éles vitájára, amely a magyar megszálló csapatok szovjetunióbeli tevékenységéről szólt a Krausz Tamás és Varga Éva Mária által szerkesztett dokumentumkötet kapcsán. (A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Bp., 2013.)

Ungváry legújabb kötete is a fenti kérdést taglalja monografikus szinten. Témaválasztása ezúttal is találó, mivel a hazai történettudomány a legutóbbi évekig elhanyagolta, a nemzetközi szakirodalom pedig szinte meg sem említette a magyar megszálló csapatok tevékenységét. Már a kötet alcíme (*Esemény – Elbeszélés – Utóélet*) is jelzi, hogy a szerző nem a szó klasszikus értelmében vett hadtörténeti munkát írt. A könyv legfőbb célja az eseménytörténeti feltárás volt – hiszen ezt a munkát részleteiben eddig még senki nem végezte el –, a szerző azonban jóval meghaladta a hadműveleti jellegű megközelítéseket. Az olvasó áttekintést kap a Szovjetunió területén lezajlott háború társadalomtörténetéről, a megszállt területek lakosságának a mai tapasztalataink alapján szinte elképzelhetetlenül nehéz és nagyon sokak számára tragikus mindennapjairól („Alltagsgeschichte”), akárcsak az ottani holokausztról. A kép teljessége érdekében a kötet a német megszállási politikával, a partizánháború magyar aspektusaival, a korabeli hadbírósi ügyekkel, a munkaszolgálat történetével, továbbá az események utóéletével: az 1945 utáni felelősségre vonásokkal is részletesen foglalkozik.

A monográfia forrásbázisa széles, hiszen a szerző hosszú évek óta elmélyült és alapos kutatásokat végez németországi és magyarországi levéltárakban. Ungváry a felhasznált dokumentumokat – köztük orosz és ukrán iratokat is – szigorú forráskritikának veti alá, mivel jól tudja, hogy azok jelentős része, különösen az NKVD, illetve az ÁVH iratanyaga, kezdettől fogva manipulatív céllal íródott. A kötetben ezenkívül számos, többségében kézíratos visszaemlékezést, naplót, azaz személyekhez köthető forrást is felhasznált – erre utal az alcímben az „Elbeszélés” szó. Az ún. primer források hiányának pótlása mellett ezeknek az a szerepük, hogy ugyanarról az eseményről időben és perspektívában is különböző narrációkat jelenítsenek meg. A könyv végén olvasható Irodalomjegyzékben a legfrissebb magyar, német, angol és orosz szakmunkák is megtalálhatóak. Mindez együtt – valamint a szerző alapkoncepciója, amelyet a továbbiakban

igyekszünk felvázolni – azt eredményezi, hogy a monográfia szakszerűen megírt és elfogultságoktól mentes munka. Még akkor is, ha akad recenzens, aki ezt megkérdőjelezi, és „(pre)konceptcionálisan teljesen elhibázott”-nak, „neohorthysta szellemiségű”-nek minősíti azt. (*Krausz Tamás*: „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? A magyar megszálló csapatok népirtó tevékenysége Ungváry értelmezésében. <http://eszmelet.hu/krausz-tamas-uriember-megszallok-es-jogtipro-partizanak/>)

A könyv egyik legfőbb és elvitathatatlan erénye, hogy több mint 70 évvel a második világháború lezárását követően végre kíméletlenül szembenéz a múlttal, és nem hallgatja el, illetve nem szépítgeti a magyar megszállók által a Szovjetunióban a németekkel együtt elkövetett borzalmas bűncselekményeket. Szembesíti a társadalmat a saját felelősségével. Ungváry végkövetkeztetése ugyanis az, hogy a magyar csapatok partizánháborús tevékenysége jóval több áldozattal járt, mint ez a Wehrmacht „átlagos” alakulatai esetében tapasztalható. Ezzel megcáfolja azt a közkeletű magyar hiedelmet, miszerint „a Magyar Királyi Honvédség megszálló katonái a németekhez képest egyfajta enyhébb opciót képviseltek volna.” Ezt elsősorban azzal magyarázza, hogy „a rossz felszereltség, a kiképzési hiányosságok, túlteljesítéshez vezető kisebbségi komplexusok és a »vendégszereplésből« adódó felelőtlenység [tehát az, hogy nem létezett önálló magyar megszállási politika, és a honvédség megszálló alakulatai csak egyfajta »szolgáltatói« tevékenységet végeztek – L. B. B.] egyaránt radikalizálóan hatott a magyar parancsnokok viselkedésére.” (436.)

Magától adódik a kérdés: mit tudott a legfelsőbb magyar katonai és politikai vezetés az ártatlan lakossággal szemben a partizánvadászatok ürügye alatt elkövetett szörnyűségekről? Ungváry válasza egyértelmű: mindent. Mint ahogy arról is tudomása volt, hogy az *Einsatzgruppék* a magyar megszálló csapatok aktív segédletével módszeresen gyilkolják a zsidó lakosokat. Horthy Miklós vagy Szombathelyi Ferenc azonban – de ugyanígy a legutolsó szakaszvezető – nem aggódott amiatt, hogy a megszállás során elkövetett atrocitásoknak később súlyos politikai következményei lehetnek. „Az eddig feltárt dokumentumokból... nem sok olyan van, ami arra utalna, hogy a felső katonai vezetést különösebben aggasztotta volna alárendeltjeik átokfutása. Ez pedig felveti a felső katonai és politikai vezetés felelősségének kérdését is” – vonja le következtetését a szerző. (437.)

Krausztól eltérően – aki a már említett dokumentumkötetben „a Horthy-rendszer kettős népirtásának (a holokauszt és a Szovjetunióval szembeni népirtás)” „tényéről” írt (*Krausz Tamás*: Az elhallgatott népirtás. In: A magyar megszálló i. m. 39.) – Ungváry úgy véli, alaptalan a *minden szovjet lakost* érintő tudatos népirtás vádja. Anélkül, hogy az elkövetett bűncselekményeket kétségbe vonná, kifejti: a német politikai vezetés részéről csakugyan létezett népirtási intenció, ezt azonban már a legfelsőbb náci körökben sem övezte teljes konszenzus, végrehajtását pedig számos tényező akadályozta. A népirtás ugyanis nem öncél volt, hanem hatalompolitikai eszköz, amelyet hol alkalmaztak, hol pedig nem. Tudatos népirtásról szerinte három esetben lehet beszélni: Leningrád szisztematikus és tervszerű kiéheztetése, a szovjet hadifoglyok ellátása (pontosabban: éhhalálra ítéltése) és a zsidó származású lakosok legyilkolása kapcsán. Magyar csapatok az utolsó kettővel kerültek érintkezésbe: a másodikkal csupán áttételesen, míg a harmadikkal, tehát a holokauszttal, teljes mértékben. Ungváry tehát a megszállást – helyesen – nem „monolit egységként” látta, és meggyőzően bizonyítja, hogy annak következményei rendkívül eltértek egymástól, attól függően, hogy az adott térségben mennyire volt partizánveszély. „Nyugat-Ukrajnában – írja – alig fordult elő tűzszökés és falvak felperzselése. Sokkal inkább jellemző volt a lakosság és a megszállók közti viszonylag szimbiotikus állapot – leszámítva természetesen a zsidóüldözést, amelyben a magyar megszállók is részt vettek, és esetenként a zsidók vagyontárgyaival is növelték a helyi lakosság kollaborációs hajlandóságát.” (393.)

A könyv legmeggrázóbb fejezete az éppen itt, a Dnyepertől nyugatra fekvő ún. Ukrajna Birodalmi Komisszariátusban (RKU), a Nyugati Megszálló Csoport működési területén végrehajtott holokauszt leírása. Csak 1942-ben 362 ezer személyt gyilkoltak meg az RKU területén, ami az ott élő, a lakosság több mint 10%-át kitevő ukrán és lengyel zsidóság szinte teljes elpusztítását jelentette. A tömeges kivégzéseket a német SD-tagok hajtották végre saját kezűleg. A többnyire ukrán származású segédrendőröknek az áldozatok közvetlen megfélemlítése és ütlegetése, míg a magyar katonáknak a terep biztosítása, az áldozatok helyszínre kísérése volt a „feladata”. A fejezet egyik sokat használt kulcskifejezése a *referenciakeret*. Ez arra a szociális folyamatra utal, amely egy csoport tagjai számára meghatározza viselkedésük normáit. A háború, a helyi ukrán antiszemitizmus és a náci politika folyamatos brutalizálódása teljesen megváltoztatta a katonák addigi referenciakeretét, amennyiben a zsidók és partizánok lemészárlása már nem tűnt erkölcsileg elítélendő cselekedetnek, hanem teljesen helyénvaló dolognak számított. A tömeggyilkosságokban való – igaz, csupán közvetett – részvételt a legtöbb honvéd súlyos tehernek tartotta ugyan, és legszívesebben nem vett volna részt benne, de azzal nyugtatták magukat, hogy „csak” zsidókról van szó. Voltak köztük persze szadista beállítottságúak, de olyanok is, akik a kivégzések láttán elájultak. A kép árnyalása végett Ungváry mindehhez hozzáteszi: a helyi zsidóságnak pozitív élményei is lehetnek a magyarokról. Akadt olyan túlélő, aki ötven évvel később úgy emlékezett vissza, hogy a „magyar katonák jól viselkedtek velünk, a maradékot odaadták, néhányan cukrot is adtak.” (210.)

A Keleti Magyar Megszálló Csoport területén elenyésző számban éltek zsidó származású lakosok, viszont az itt szolgáló honvédek rövid időn belül a partizánháború kelles közepén találták magukat. Szinte megoldhatatlan feladat elé kerültek: „igazi” partizánokkal nem vehették fel sikeresen a harcot, így az elrettentés és a megtorlás volt a legfontosabb eszköz. A korabeli magyar katonai jelentésekben szereplő megsemmisített „partizánok” az esetek jelentős részében ártatlan lakosok voltak. A tömeggyilkosságok áldozatain kívül százezres nagyságrendű lehet azon civilek száma, akiket nem gyilkoltak meg, „csak” – a németek, a magyarok vagy éppen a partizánok – elpusztították a vagyonukat, felégették falvaikat, házaikat. A honvédség vezetői – kevés kivételtől eltekintve – nem érezték felelősséget a lakosság sorsa iránt, leszámítva a lengyeleket, akikkel viszont a magyarok többsége szimpatizált. Mindehhez hozzá kell azonban tenni, hogy a partizánok akciói is inkább a lakosság terrorizálásában, és sokkal kevésbé a megszállók elleni harcban nyilvánultak meg. Joggal jegyzi meg a szerző, hogy a partizánmozgalom biztosította a „földalatti sztálinizmus” uralmát a lakosság felett, amely így csak a rossz és a még rosszabb között választhatott. *„Igaz, általában a német megszállás bizonyult rosszabbnak, de ez korántsem volt mindenütt egyértelmű.”* (10.)

Az események utóéletét, tehát az 1945 utáni felelősségre vonásokat vizsgálva, Ungváry arra a következtetésre jut, hogy abban a néhány ügyben, amely a megszállókkal volt kapcsolatos, sem a vádhatóság, sem a bíróság nem mutatott különösebb érdeklődést az események feltárására. A magyar hatóságoktól sokszor a szovjet belügyi szervek vették át az ügyeket. Bűn és büntelenség azonban nem sokat számított előttük, még ha nem is volt mindegyik eljárásuk teljesen alaptalan. Az általuk elítélt egyes személyek – sokszor már az 1960-as években lezajlott – rehabilitálása azonban ugyanolyan zavaros volt, mint a korábbi ítéletek. A magyar bíróságok által meghozott törvénytelen ítéletek 1989 utáni felülvizsgálata sem volt problémamentes. Olyan döntések is születtek (pl. Jány Gusztáv felmentése), „amelyek méltó folytatásai voltak a népbíróságok rendkívül problematikus ítélkezési gyakorlatának.” (410.)

Összességében elmondható, hogy Ungváry adatgazdag és kiegyensúlyozott szemléletű monográfiája úttörő hozzájárulást jelent a téma kutatásához. Maximálisan eleget tesz annak a követelménynek is, amelyet egyik legfőbb kritikusa, a már idézett Krausz Tamás

így fogalmazott meg korábban: „Évtizedeket megkésve, a mi feladatunk sem lehet más, mint hogy éppen a nemzeti önbecsülésünk érdekében magunk is saját történetünk részeként tekintsünk a háború borzalmas eseményeire, úgy, ahogyan történt, részrehajlás nélkül.” (*Krausz Tamás*: Az elhallgatott népiértés. In: A magyar megszálló csapatok i. m. 39.)

L. Balogh Béni

Varga Krisztián

ELLENSÉG A BALOLDALON

A politikai rendőrség a Horthy-korszakban

Jaffa Kiadó, Bp., 2015. 252. o.

Nehéz fába vágja az a fejszét, aki a Horthy kori rendőrség baloldal elleni nyomozásait, illetve tevékenységét akarja feldolgozni. Egyrészt, körülbelül negyedszázad történetét és eseménysorát kell feldolgozni, s a „nagy” folyamatokban kell elhelyeznie a rendőrség munkáját. Másrészt pedig (még mindig) ott van az a korábban kialakított, kliséktől és túlzásoktól sem mentes kép a Horthy kori baloldallal, annak szerepéről és súlyáról, amelyekkel hébe-hóba még ma is találkozunk az olvasó.

Varga Krisztiánnak nem ez az első publikációja a korabeli rendőrség baloldal elleni nyomozásairól – ezeket a korábbi írásait jól beépítette jelen munkájába –, de esetében az sem mellékes tényező, hogy bár dolgozott levéltárban is, jelenleg azonban aktív rendőrtiszt. Vagyis a forrásokat – ha úgy tetszik – kétféle szemmel is tudja olvasni. A könyv olvasmányos stílusán is érződik ez, ami ebben az esetben még inkább élvezetessé teszi a mű olvasását. Erénye a könyvnek, hogy a fényképek mellett szervezeti ábra segíti elhelyezni a politikai rendészeti osztályt a rendészeti hierarchiában, illetve bemutatja a felépítését is.

A szerző egyik visszatérő költői kérdése a könyvben, hogy vajon helyes volt-e, hogy a hatalom szinte csak egyfelé nézett, szinte csak az egyik irányba zárt. A válasz nyilvánvalóan nem, de ugyanakkor ne feledjük el azt sem, hogy amikor és amíg a politika engedte, a rendőrség határozottan fellépett a szélsőjobb ellen is. Talán emiatt kissé csalóka is a könyv alcíme.

A könyv három nagyobb fejezetben tárgyalja – lényegében kronologikus rendet követve – a korszak rendőrségének politikai nyomozásokkal foglalkozó szervezeti egységének a történetét, különös tekintettel a bekövetkezett szervezeti és személyi változásokra. Az egyes fejezetekben részletesen megismerhetjük a baloldal elleni nyomozásokat, valamint az igen gyakran agresszív fellépéseket. S bár a könyv „csak” a baloldal elleni nyomozásokkal foglalkozik, de tudjuk, hogy a rendőrség dolgozott a jobboldalra is.

A könyv első összefoglaló jellegű fejezete (A politikai rendvédelem megszervezése) az előzményeket veszi sorba, némileg visszautalva arra, hogy már az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában is folytak politikai jellegű nyomozások, illetve megjelent az államrendszert fogalma, szükségessége, valamint első feladatai is. A háború utáni zavaros időszakban a rendőrség, és a politikai rendőrség különösen fontos volt minden hatalomban lévőknek. A Horthy kori rendőrségi gondolkodás kialakulásában pedig meghatározó „élmény” volt a Tanácsköztársaság 133 napos regnálása. Egyrészt, 1919. augusztus 1-jétől kiemelt feladat volt a Tanácsköztársaság vezetőinek, másrészt a rendszer

fenntartóinak felderítése, letartóztatása és bíróság elé állítása. Másrészt – s erről később részletesen is ír Varga Krisztián – beleivódott több rendőri vezető zsigereibe az a gondolat, hogy a kommunisták az egyes számú és egyben legnagyobb ellenségei, veszélyforrásai a kialakuló, illetve fennálló rendszernek. A másik fontos kérdés, ami ekkor rendeződött el majd két évtizedre, hogy a politikai rendészeti munka alapvetően rendőri feladat, rendőrségi munka. Ne feledjük, 1919–1920-ban a tiszti különítmények, de még maga a Honvédelmi Minisztérium is úgy gondolta, hogy mindez az ő feladata.

A második összefoglaló jellegű fejezet (A konszolidált rendszer politikai rendőrség) lényegében az 1920-as évek konszolidációjától a második világháború, illetve Magyarországnak abba való belépéséig tárgyalja az eseményeket. A korszakot meghatározta két „főrendőr” személye: Andréka Károly és Hetényi Imre. A két ember egyben két stílus és két világszemlélet is volt, amely rámutat a rendőrség változására éppúgy, mint arra, hogy maga a „világ”, és ezen belül Magyarország és a várható kihívások is változtak. Míg Andréka, és a későbbiekben is sokan továbbra is a kommunistákban, és általában a baloldaliakban (így a szociáldemokratákban is!) látták Horthynak és rendszerének a legnagyobb ellenségeit. Bár a könyv több konkrét esetet is említ, amelyben nyomoztak a politikai osztály rendőrei, de talán érdemes lett volna kicsit mélyebben tárgyalni ezeket, illetve jobban belemenni a Bűnügyi osztállyal folytatott hivatali, avagy hatásköri és jogi küzdelmeibe. Ez már csak azért is érdekes lett volna, mert a szerző a csendőrség színre lépéséről a politikai ügyekre igen részletesen értekezett.

A nagy fejezeten belül külön fejezet foglalkozik a szociáldemokraták és a kommunisták elleni nyomozásokkal, megfigyelésekkel – ám amint arra már utaltunk: a korban sokan őket tekintették a rendszer legnagyobb ellenségeinek, de külön fejezetet kaptak az anarchista merénylők is, igaz kérdőjellel a fejezet címének végén. Ennek okát a szerző részletesen is kifejti (ismételten) rávilágítva arra, hogy a milyen könnyen válhatunk rögeszmék rabjaivá, illetve hogy még Magyarországon is élhettek órült, magányos merényleteket tervező emberek.

A szerző ebben az összefoglaló fejezetben foglalkozik a nyomozások gyakorlati kivitelezésének, illetve a korabeli operatív munkának a leírásával. Szerkesztési szempontokból talán szerencsés(ebb) lett volna ezeket a fejezeteket korábbra tenni, vagy jobban elkülöníteni a klasszikus „történeti” részekről, hiszen amit ezekben leír, azok lényegében általános érvényűek az egész korszakra nézve, sőt, azon túl is. De miről is van szó? A szerző egy igen hosszasan részben ír a – ma már úgy mondanánk – hálózati munkáról (Bizalmi egyének, fedett rendőrök, informátorok). Ha eleddig bárkinek is kételye lett volna, hogy a beszerzés vagy a beépülés valami nagyon modern rendőri módszer, avagy valami kommunista áfium, nos, az nagyon hamar rájön, hogy nem. A rendőrség kezdetektől preferálta, hogy a különböző politikai mozgalmakról közvetlen forrásból szerezzenek információkat, s így adott túl a megszerzett tudáson, befolyásolták az adott pártot, szervezetet – ha akarták, vagy érdekeik úgy kívánták. A szerző hosszasan sorolja azoknak a konkrét személyeknek a neveit, akiket a rendőrség így vagy úgy beszerzett a magyar kommunista mozgalom (párt) soraiból. S így már érthető, hogy a magyar rendőrség hogyan tudott olyan eredményesen fellépni a kommunista mozgalom tagjaival szemben a Horthy-korszakban. Ennek egyik legismertebb, és sok szempontból szimbolikus momentuma volt Rákosi Mátyás és Vas Zoltán elfogása 1925-ben. Ezek mellett pedig nem szorul immár különösebb magyarázatra, hogy a szovjet pártvezetés miért nem bízott a magyar fiókpartban. A másik rendőri munkáról szóló fejezet (Detektívek „nyers” munkában) hosszasan értekezik a verés szerepéről és alkalmazásáról, amely a korban meglehetősen bevett és természetes szokása volt, nem csak a magyar rendőrségnek. A szerző leír egy érdekes esetet, miszerint Hain Péterék betörték az akkor éppen Berlinben székelő magyar kommunista központba, s ellopták a magyarországi mozgalom terveiről szóló dokumentumokat,

illetve tagok és szimpatizánsok neveit tartalmazó listákat. Bár a szerző rosszállólag ír erről – a rendőrségi szempontból amúgy hasznos akcióról –, de ne feledjük el, hogy a ma hatályos magyar nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvény is igencsak tág teret ad a szolgálatoknak a titkos információk begyűjtésére.

A harmadik, nagy összefoglaló fejezet (A Politikai Rendészeti Osztály szerepe a második világháború alatti nyomozásokban) talán a legszerteágazóbb a három közül, s a recenzens talán itt is más sorrendbe rendezte volna a fejezeteket. Ennek eredője a második világháborúban keresendő, illetve bizonyos fogalmi változásokban. Bár a szerző többször is utal rá, talán lehetett volna ezt erőteljesebben tenni. Ebben az időszakban már messze nem a kommunista mozgalom volt a legveszélyesebb a regnáló államrendre, hanem a különböző szélsőjobboldali – nyilas pártok és mozgalmak. Ezzel szemben számos rendőri vezető, illetve a nyomozásokba bekapcsolódó csendőrség és vezérkari szervek továbbra is mindenhol kommunista-bolsevik akciót, összeesküvést, szervezkedést láttak. Nem volt mellékes szál az sem, hogy Hetényi Imrét megbuktatták, más interpretáció szerint nyugdíjazták 1938-ban. De helyette, dr. Sombor-Schweinitzer József sem maradhatott a „politikai” osztályon, áthelyezték az örök rivális bűnügyi osztályra. Hetényi utódja azonban nem tudott felnőni a feladatához, amelyhez nagyban hozzájárult, hogy a rendőrségen belüli hivatali konkurenciaharcát a rutinos Sombor-Schweinitzerrel kellett megvívnia.

A szerző úgyesen járja körül azt a problémát, hogy a csendőrök, a rendőrök és a vezérkari szervek emberei elméletileg „egy csónakban eveztek”, de a más szervezeti kultúra, szocializációs háttér, és nem egy esetben a mégiscsak különböző célrendszerek csakhamar kiderültek. Így rövid időn belül feszültségek is keletkeztek a szervek között. De ezzel együtt (vagy mindezek ellenére?) mégis csak együttműködtek, avagy együtt kellett működniük. Ehhez a közös nevező a kémelhárítás lett. Mit is jelentett ez a gyakorlatban? Azt, hogy az új rezsim értelmében minden egyes kommunista személy egyben és ugyanakkor a Szovjetunió hírszerzője is. Ez az alapállás természetesen ilyen egyszerű formában messze nem volt igaz, de ez keveseket zavart. Így 1940-től kezdődően számos, nagy nyílt nyomozást hajtottak végre a rendőri, csendőri és katonai szervek. A nyomozások nagyságrendje, vélt és valós eredményei imponálóan hathattak. A kommunista mozgalom lényegében megszűnt létezni Magyarországon: 1943-ban hivatalosan is feloszlatták – az amúgy illegálisan működő – Kommunista Magyarországi Pártját, de a helyette létrejött Békepárt sem vált tömegmozgalommá. Ugyanakkor a csendőrség és a vezérkar „vérszemet kapott”, s immár a szociáldemokrata mozgalmat is fel akarták számolni. Voltak, akik komolyan elhitték, hogy újabb forradalom lehet Magyarországon, amelyet meg kell akadályozni, bármi áron.

Azonban a felszíni sikerek sem tudták elkendőzni a szervek és szervezetek közti különbségeket és nézeteltéréseket. Ugyanakkor a szerző jó érzékkel, és pontosan fogalmazva kísérletnek írja le az Államvédelmi Központot, amelynek hírnevéhez és legendájához leginkább vezetőjének személye (Ujszászy István vezérőrnagy) járult hozzá a legjobban.

A német megszállás azonban megint mindent felülírt. A német rendészeti és biztonsági szervek azonnal letartóztatták a németellenes rendőröket és csakhamar a Birodalomba deportálták őket. Másrészt pedig saját emberüket – Hain Pétert – hozták helyzetbe, aki megszervezhette a „saját” politikai rendőrségét, az Állambiztonsági Rendészetet. S bár eleinte talán Hain is komolyan vette magát és szervezetét, de az idő végül nem őt igazolta. Bár az Állambiztonsági Rendészet formálisan egészen 1945 májusáig megszakítás nélkül dolgozott – de mindezt október 15 után a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom árnyékában tette, tehette. Az indokolatlan erőszakot és adott esetben köztörvényes bűncselekményeket is elkövető egység „igazi” eredményt nem tudott felmutatni.

A széles levéltári forrásbázisra, valamint szakirodalomra épülő könyv mindenki számára élvezetes és egyben tanulságos olvasmány. Talán nem lesz elcsépeelt zárásként az a mondás, miszerint a könyv – sok szempontból – figyelmeztet és egyben üzen a mának.

Kovács Tamás

Miskolczy Ambrus
A VASGÁRDA 1927–1937
 Gondolat Kiadó, Bp., 2015. 278. o.

Miskolczy Ambrus – az Erdélyből áttelepült, a román és magyar történelmet és kultúrát egyaránt mélységében ismerő történész – ezúttal a Vasgárdáról írt könyvet. A Vasgárda vitathatatlanul egyike a huszadik századi európai történelem legkülönösebb jelenségeinek. A Vasgárda természetesen fasiszta mozgalom volt, nem az egyetlen, de kétségkívül a legnagyobb Romániában, ezért „értelmezése”, megmagyarázása felveti mindazokat a kérdéseket, amelyeket általában a faszizmusé. A faszizmus egyszeri és rövid ideig tartó történelmi jelenség volt – amelynek megismétlődésére kevés az esély. (Vö. *Póczik Szilveszter*: Faszizmusértelmezések. Bp. 1995.)

A tizenkilencedik század megszülte a modern társadalom két alapvető társadalomszervező intézményét: az állampolgári egyenjogúságon alapuló, magát racionálisan, a társadalmi szerződéssel legitimáló liberális nemzetállamot és a tőkés piacgazdaságot. Az első világháborúval, majd a nagy gazdasági világválsággal mindkét intézmény súlyos válságba került: a fasiszták – a kommunistákhoz hasonlóan – valami mindkettőn túlmutató társadalomszervezési formát kínáltak: olyan, az állam által kialakított nemzeti közösséget, amely valódi, az emberek életében gyökeredző társadalmi és lelki tartalmakkal tölti meg a nemzetállam formális jogi kereteit, ugyanakkor pedig a közjó érdekében ésszerű korlátok közé szorítja a piacot. Ez az alternatíva azonban csak ott válhatott nagy tömegek számára vonzóvá, ahol a polgári demokrácia és a szabadversenyes kapitalizmus nem ágyazódott még be megfelelően a társadalom „szövetébe”, s ahol a modernizáció, az iparosítás súlyos – demokratikus eszközökkel kezelhetetlen – feszültségeket generált.

A fasiszta rendszerekben nem jött létre *valójában* ez az új típusú közösség, de létrejött a *látszata*: az állami erőszak és a propaganda megteremtette össznemzeti fegyelem és lelkesedés. S hogy ez a látszat létrejöhessen – és sokszor nem csak e mozgalmak hívei, hanem a külső megfigyelők számára is valóságnak hasson –, ahhoz kellett a modern médiumok (rádió és film), amelyeket a nemzetállam a saját szolgálatába állíthatott. Ehhez kellett a művelődés útján megindult, a hagyományos közösségek világképét és értékrendjét már elvető, de önálló világképet kialakítani nem tudó, s ezért minden hatásra fogékony modern nagyvárosi tömegember, de kellett az is, hogy még *ne* létezzenek a nemzetállamok határain átjutó hatékony tömegkommunikációs eszközök (amilyen ma a televízió és az internet). Ez is mutatja: a faszizmus korhoz kötött jelenség.

A felsoroltak közös vonásai minden olyan társadalomnak, amelyben a faszizmus hatalomra jutott, vagy akár csak a hatalom közelébe került; tehát igazak Romániára is. A Vasgárda ugyanakkor sajátosan *román* jelenség is: Miskolczy Ambrus a Vasgárdáról szóló könyvének legfontosabb érdeme talán az, hogy – rögtön a könyv elején kijelentve, hogy a Vasgárda *nem* a német vagy olasz faszizmus másolata (15.) – a román kultúrában

és politikában oly járatos szerző meg tudja mutatni nekünk a Vasgárda „románságát”: a két világháború közötti román társadalom, politika és kultúra egyedülálló atmoszféráját, amelyben ez a mozgalom kibontakozhatott. (Ám sajnálatos, hogy ez a bemutatás nem – vagy nem eléggé – egy általános fasizmus-kép „háttéré” előtt megy végbe, s Miskolczy egyáltalán nem használja Póczik Szilveszter kitűnő fasizmuselméleti munkáját.)

Miskolczy hatalmas forrásismerettel rendelkezik, a levéltári anyagon kívül bőségesen tanulmányozta az egykori legionáriusok visszaemlékezéseit, szóbeli interjúkat készített a volt vasgárdistákkal és alaposan ismeri a téma román és nemzetközi szakirodalmát és populáris irodalmát is, le egészen a II. Károly és Magda Lupescu szerelmét bemutató bestsellerekig.

Amikor a Vasgárdával szembesülünk, az első, ami – a német, vagy olasz fasizmussal egybevetve – meglep bennünket, az a mozgalom archaikussága, miszticizmusa, vallásos jellege. Egy ortodox ikon köré szerveződik a mozgalom, „az ikon cselekszik” a mozgalmon keresztül (47.), Mihály arkangyal nevét viseli, vezetője, Codreanu, szinte víziókban beszél és a nagy misztikusokhoz hasonlóan aszketizál és imádkozik (sem Hitler, sem Mussolini nem tett ilyesmit). Csodák történnek a mozgalom hősi halottainak sírjánál, (218.), a mozgalom résztvevői ortodox püspökök és papok, a terrorcselekmények végrehajtói pedig nemegyszer ifjú teológusok. (202.) Sajnálatos, hogy Miskolczy semmit sem ír általában az ortodox, és konkrétan a korabeli román ortodox teológiáról – például Staniloaeről –, mert nyilvánvalóan van „valami” az ortodox vallásban, amely lehetővé tette, hogy sokkal szorosabb szimbiózisba lépjen a fasizmussal, mint akár a katolicizmus, akár a protestantizmus.

Nyoma sincs viszont a Volkswagennek, a fasiszta futuristáknak, a fasizmus gépkocsi, rádió- és futball-kultuszának. A vasgárdisták ugyanúgy az „igazi” nemzeti egység nevében akarták eltörölni a „korrupt”, „tehetetlen” és „nemzetidegen” parlamenti demokráciát, mint az olasz fasiszták és a náciak – de ez a Vasgárda által elképzelt nemzeti egység nem egy modern, hanem egy kitalált mitikus-archaikus nemzeti identitás megteremtésének kísérlete. Szerves összefüggésben áll a Vasgárda a román kultúra és közgondolkodás egész Nyugat-ellenes, irracionalista, autentikus nemzeti fejlődést hirdető, a román parasztot idealizáló vonulatával: Blagával, Iorgával (lásd erről *Keith Hitchins: Gindirea: Nationalism in a popular guise*. In: *Social change in Romania 1860–1940*. Ed. K. Jowitt. Berkeley 1978.), Gogával... de egész „stílusa” megfelel az elmaradottság politikai kultúrájának: a formálisan demokratikus közéletben tájékozódni és részt venni nem tudó parasztság társadalmi túlsúlyának is. A Vasgárdából kivált Stelescu nem véletlenül bírálta Codreanut egyebek között az ideológia hiányával. Ezt a világot átgondolt programmal nem – Codreanu visszautasította a Vasgárdához csatlakozni akaró, korporativista társadalmi programot kidolgozó Manoilescu javaslatait, mondván: a nemzet erkölcsi megújulása a legfontosabb, az intézmények átalakítása csak ezután következhet (*Keith Hitchins: Romania, 1866–1947*. Oxford 1994. 404–405.) – csakis víziókkal és szimbólumokkal lehetett mozgósítani: mindenekelőtt a gyilkosság és a hősi halál misztikájával (a Vasgárda legnagyobb erődemonstrációja a spanyol polgárháborúban elesett két vasgárdista vezető, Mota és Marin temetése volt; vö.: 216.) – meg természetesen a karizmatikus „vezér” kultuszával.

Miskolczy munkája kitűnően számot ad a Vasgárda román szellemi gyökereiről, de sajnos nem kellő mélységben szól a külföldiekről: az Action Française szellemi befolyásáról (habár Charles Maurras neve előfordul a könyvben, lásd 95.). A románok számára a Nagy Latin Nővér volt Franciaország, a legtöbb külföldi szellemi hatás onnan érkezett. Amellett a román nacionalizmushoz szervesen hozzátartozik a monarchikus

eszme, a Bratianu-klán és a mögötte álló bankok és tőkés cégek által vezérelt Nemzeti Liberális Párt, s az általa kézben tartott parlamenti rendszer pedig a nacionalisták szemében éppoly „szervetlen”, formális, a nemzet valódi életétől idegen képződmény volt, mint amilyenek a Harmadik Köztársaságot látták az Action Francaise teoretikusai. Maurras, Daudet és Bainville könyvei minden román értelmiséginek ott álltak a polcán, más kérdés persze, hogy az Action Francaise gyökereiben mindvégig pozitivistá maradt, ezért *közvetlenül* nem lehetett hatása a vallásos-irracionalista tömeghangulatra építő Vasgárdára. (Eugen Weber: Action Francaise. Royalism and Reaction in twentieth century France. Stanford 1962. 445–449.) A mozgalom – korántsem mindig lojális, hanem önálló politikai szerepre is törő filozófusa a vallásos egzisztencialista Nae Ionescu professzor volt, akinek tanításából teljesen hiányzik az Action Francaise racionalizmusa. Nae Ionescu filozófiájának bemutatása azonban a könyvben zavaros, inkoherens marad (104–108.) – ami persze nem csak Miskolczy, hanem Ionescu hibája is.

A Vasgárda nem egyszerűen politikai alakulat volt, hanem a királyi hatalommal és az állammal szemben egyfajta önálló ellenkultúrává vált. Miskolczy bemutatja a legionárius munkatáborok és a legionárius kereskedelem intézményeit, amelyek révén a Vasgárda nem csak ideológiát, hanem közösséget, életmódot és életeszmenyt is adott a talajtalan, anyagi és érzelmi biztonság nélkül hányódó román diákságnak; a könyvből kiderül, hogy az egyetemisták és a fiatal diplomások nehéz szociális helyzete az egyik fő tényező volt a Vasgárda tömegbázisának kialakulásában. Azonban a Vasgárda társadalmi háttérét illetően láttatni kellene az urbanizációs folyamatot, mindenekelőtt Bukarest felduzzadását, a falusi szerves társadalom szétesését, amely a városokban anyagi és érzelmi biztonság nélkül kallódó tömegek számára oly vonzóvá tette a Vasgárda közösség- és nemzetépítő vízióját. (Lásd *Gagy József*: Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez. Marosvásárhely 2009. 71.)

A román parlamentarizmus, a román állam végül is nem tudott ellenállni a németek részéről is pénzelt és támogatott Vasgárda nyomásának, kudarcot vallott az a kísérlet is, hogy a Codreanu korábbi jobbkeze, Stelescu által alapított „keresztesek” mozgalomával osszák meg a Vasgárda táborát, pedig ehhez a furcsa, szinkretisztikus politikai mozgalomhoz a kommunizmusból kiábrándult nagy író, Istrati is csatlakozott. (182–183.) Az ország végül elkerülte a polgárháborút és a Vasgárda hatalomra jutását, de csak azon az áron, hogy Károly király maga, felülről vezetett be egy jobboldali, nacionalista diktatúrát, a Vasgárda vezetőit és kádereinek jelentős részét pedig egyszerűen legyilkoltatta.

Miskolczynak a román politikai életről, a Vasgárda felemelkedéséről adott rajza – legalábbis a nem kellően tájékozott olvasó szempontjából – nem sikerült olyan jól, mint a vasgárdista mozgalom belső életének bemutatása. Szerencsés lett volna a politikai élet egyes szereplőiről (így Titulescuról, Calinescuról, Tatarescuról) lábjegyzetben rövid életrajzokat közölni, mert így a számtalan név és információ között csak kapkodjuk a fejünket, nem értjük, pontosan ki hová tartozott, mit akart. Nem teszi könnyebbé az események megértését a sok – sokszor történelmileg nem releváns – anekdota, pletyka és hírsztelés, olykor több helyen megismételt információ, amelyet Miskolczy a szövegbe iktat, például Gheorghe „Zizi” Cantacuzino tábornok káromkodási szokásairól, vagy Magda Lupescu szexuális életéről. (119.) Emiatt azt érezzük ugyanis, amit a szerző a bevezetőben egyébként állít is, hogy nem tudományos munkát, hanem regényes feldolgozást olvasunk a Vasgárdáról.

A magyar olvasóban szorongatóan merül fel az a kérdés: *miért* nem tudott Romániában a parlamentáris demokrácia még annyira sem megszilárdulni, mint a két világháború közötti Magyarországon, ahol egészen a német megszállásig volt ellenzéki

sajtó és ellenzéki pártok. Az pedig elképzelhetetlen volt, hogy bármelyik politikus a maga politikai ellenfeleit egyszerűen megölesse – mint Codreanu Duca miniszterelnököt és a Vasgárdából kivált Stelescut, vagy a király Codreanut. Pedig Románia az első világháború után nem egy nemzeti katasztrófa, hanem egy nemzeti diadal – az ország területe és lakossága csaknem megkétszereződött – után fogott neki egy új államrend felépítésének, a demokráciának az a két alapfeltétele pedig, amely Magyarországon hiányzott – a földreform és az általános titkos választójog – Romániában már a húszas évek elején *megvalósult*. Az ország fasizálódásáért pedig nem lehet egyszerűen a német befolyást sem hibáztatni, elvégre Magyarország ugyanúgy, vagy még inkább ki volt szolgáltatva a németeknek, mint Románia.

Miskolczy *nem* vonja le a konklúziót, ám bennem megfogalmazódott a válasz: a demokratikus politikai kultúra, a parlamentáris színezetű hagyományok – amilyen Magyarországon a rendi országgyűlés és a nemesi vármegye volt – hiányán kívül a fő okot II. Károly személyiségében és törekvéseiben kell keresnünk. Horthy Miklóssal szemben, aki általában tiszteletben tartotta az alkotmányos kereteket, Károly király abszolút hatalomra tört. Nem tartotta tiszteletben az alkotmányt, tág teret adott a korrupciónak, saját hatalmának erősítése érdekében ügyesen kijátszotta egymás ellen a különböző politikusokat és politikai pártokat (köztük a Vasgárdát is), azzal pedig, hogy ország-világ előtt vállalta, hogy törvényes felesége helyett egy rangon aluli (és részben zsidó származású) nővel él, akinek ráadásul beleszólást engedett a politikába, aláásta az állam erkölcsi tekintélyét. (Miskolczy megírja: „A kurva uralkodik az országon...” címmel népdal is született Magda Lupescuról). A politikai stabilitást így csak a királyi diktatúra állíthatta helyre, rövid időre. Utána következett az addigra az üldözés következtében már megroppant erejű Vasgárda hatalomra kerülése, majd Antonescu diktatúrája. A királyt tehát – jóllehet 1945 után igyekezett úgy beállítani magát, mint a fasizmus ellenfelét – súlyos történelmi felelősség terheli az ország fasizálódásáért.

A kötetben jó lett volna arról is olvasni, hogy a két nagy parlamentáris erő, a liberálisok és a Nemzeti Parasztpárt – amelyek „két tűz közé” kerültek, a király és a Vasgárda között – miért nem tudták megállítani a folyamatot, miért nem tudtak alternatív és mozgósító erejű politikai koncepciót kidolgozni. Miskolczynak feltétlenül meg kellett volna említenie azt a tényt is, hogy a kommunista mozgalom azért nem tudott tömegbázisra szert tenni Romániában, mert a versaillesi békerendszer megítélésében – a Komintern utasítására – olyan álláspontot foglalt el (az erdélyi magyarság önrendelkezésének elismerése és Besszarábia visszaadása a Szovjetunióknak), amely a román nemzeti érzület számára elfogadhatatlan volt.

Véleményem szerint érdemes lett volna kissé tovább írni, elvinni az elbeszélés fonálát legalább 1938-ig, a királyi diktatúra megszületéséig és Codreanu meggyilkolásáig, így ugyanis az olvasóban akkor is, ha tudja mi történt később, egyfajta hiányérzet marad Miskolczy könyvével kapcsolatban. Végül egy technikai jellegű megjegyzés: a végjegyzeteket (összesen 2015 darabot) a könnyebb használhatóság kedvéért jobb lett volna fejezetek szerint felosztva, nem pedig „ömlesztve” közölni a könyv végén. Mindez azonban nem von le Miskolczy munkájának értékéből: korszerű, olvasható és a történelmi forrásokkal kitűnően alátámasztott képet kapunk a Vasgárdáról.

Szalai Miklós

Balogh Margit

MINDSZENTY JÓZSEF (1892–1975) I-II.

MTA BTK, Bp., 2015. 1570 o.

Balogh Margit 2015-ben megjelent, Mindszenty Józsefről szóló monográfiája mintegy másfél évtized alatt összegyűjtött anyag summázata. A kutatómunka bázisa monumentális: közel hatvan, 38 hazai és 20 külföldi levéltár, irattár és könyvtár. A régóta várt könyv imponálóan gazdag, kiegyensúlyozott bemutatása egy összetett kornak és összetett személyiségnek. A szükséges helyeken kellően bőséges magyarázatok, a korfestés lehetővé teszi, hogy a szűkebb szakmán túl a nagyközönséget is megszólítsa a kötet.

A másfél évtizedes kutatómunka során a szaporodó ismeretek magában a szerzőben is alakították a Mindszenty-képet, s azt is meg kellett fontolnia, milyen célcsoportnak kíván írni, hogyan maradjon független a legkülönfélébb látens vagy akár direkt elvárásokkal szemben. Ezzel együtt azt a kérdést sem kerülhette meg, hogy miért is érdekes Mindszenty ma. Mindszentynek az egyházi emlékezetpolitikában és a különböző politikai diskurzusokban való szerepeltetése történeti reflexiót igénylő jelenkori kontextus, mert ezek az életrajzot szükségképpen a különböző narratívák befogadói igényeinek teszik ki, s ezért nem lehet eltekinteni látens jelenlétüktől. A heterogén, sőt kontroverz Mindszenty-közelítések kihívására és arra, hogy a főszereplő maga is öröksége megteremtésének részese, a szerző a „hiteles” kép megrajzolásának történetírói autoritás-igényével válaszol, s ezt egy totális életrajz megírásának önmagával szemben támasztott követelménye által valósítja meg. A kompozíció a különböző olvasatok polémiáit ugyan nem zárja ki, de Balogh Margit műve kifejezetten kellemetlen az egysíkú interpretációk követői számára. Talán ez az oka annak – és nem a másfél ezer oldalnyi terjedelem –, hogy Szabó Ferenc SJ *Távlatokban* közölt releváns és gondolkodtató kritikáján kívül nem bontakozott ki a kötetéről érdemi vita, diskurzus.

Ha valakit esetleg riasztana a tekintélyes terjedelem, a recenzens köteles megjegyezni, hogy az életpálya csomópontjait – meghatározó helyszíneit és eseményeit – a szerzőnek úgy sikerült megformálnia, hogy a kötet minden egyes fejezete önmagában is megálló és izgalmas olvasmány. Mindszenty élete első ötven évének bemutatása a történettudomány számára is igazi nóvum. Az „ismeretlen Mindszenty” 300 oldalas kitevő, szinte kizárólag primer források alapján kidolgozott (807 jegyzettel adatolt) bemutatása alapvető a Mindszentyvel összefüggő kérdéskomplexum megértéséhez. Mindszenty veszprémi püspökké szentelése (1944. március 25.), majd esztergomi érseki kinevezése ugyanis nem módosította a habitust. Funkciótól függetlenül a karakter már rég kiforrt ekkorra.

Balogh Margit munkája az életút értékeléséhez nélkülözhetetlen történeti megismerést szolgálja. A szerző alapállása, hogy Mindszenty döntéseit mindvégig az egyéni adottságok és a külső feltételek interakciójában vizsgálja. Érezhető törekvése a redukcionizmus, a politikai életrajz kereteinek meghaladása. A pálya az „ego-dokumentumok” és a történeti források eddigi legteljesebb körének felhasználásával tárul fel, az adatok a historiográfia recepciójával formálnak életrajzi reprezentációt. Így jut el – s kalauzolja az olvasót is – a szerző az életút mérföldköveit jelentő tények felszínétől a mögötte/alatta feltáruló „kontextualizált” valóságig. Mennyiben alakította Mindszenty a struktúrát, amelyben cselekednie kellett? Ki tudta-e bontakoztatni a struktúrában lévő lehetőséget? Az bizonyos, hogy neki nem volt kétsége e felől. A cselekvőség lényegi eleme volt egyéniségének. E probléma tárgyalása kulcsfontosságú, és végigkíséri a munkát. Hogyan alakult ki, miben gyökerezett ez a felfogás? Mi az oka? A körülmények

és a rendszer kapcsolatának determinált következménye? Mik az egyén lehetőségei, kibontakozhatnak-e belső képességei? A kötet e kérdéseket implicite alkalmazza: a lehetséges válaszokat az életút mozaikjainak következetes egymás mellé illesztésével tárja az olvasó elé. Eközben számos közkeletű tévedést és félreértést tisztáz, legendákat cáfol, nézeteket árnyal, tényeket erősít meg. Annak ellenére, hogy már könyvtárnyi írás jelent meg Mindszenty Józsefről, a kötetből az derül ki, hogy nem is ismertük. Az értekezés részismereteink össze nem álló vagy éppen inkonzisztens voltával szembesít.

Pehm József világát a mintaképző szemináriumi évek Szombathelyen, a felsőpatyi káplánság, a zalaegerszegi hittanári és plébánosi időszak tapasztalatai alakították. Utóbbi a közéleti tájékozódást is kijelölő igazi szerepformáló idő. A Zalaegerszegen töltött negyedszázad történetéből különösen érdekes két terület: a helyi felekezeti közélet mindennapjainak életszerű és értő bemutatása, s ezzel párhuzamosan Pehm József apátplébános személyiségének átítatódása az éveken át tanulmányozott példakép, Padányi Biró Márton püspök ellenreformátor lelkületével. A másik kiemelhető rész, amit a Muraköz visszacsatolása kapcsán olvashatunk a kötetben. Itt dokumentáltan igazolódtak vagy cáfolódtak meg azok az események, melyekről mindeddig csupán a mendemonda szintjén tudhattunk. Így érthetővé válik, miért fogadta el a kormány Mindszenty püspöki kinevezését, holott Mikes János megyéspüspökön kívül alig akadt potens támogatója.

Mindszenty plébánosként kialakított papi normáját a mindenkori világi hatalommal szemben bármikor konfrontálódni kész szuverenitás-igény, a hithűség és hazafiság szétválhatatlan felfogása és szenvedélyes képviselése, és a küldetéstudatos elhivatottság táplálta tántoríthatatlanság határozta meg. Kortársai többségével ellentétben a legkevésbé sem jellemezte jozefinista mentalitás.

„Személyében teljesen egyesült a köz- és a magáncél, ugyanakkor egyéni és egyedi emberi karaktere meghatározta, hogy miként kívánta megvalósítani közcéljait.” A gyakorlati formát és a stílust, amelyekben és ahogyan ez a norma kifejeződött, a személyes tulajdonságok és adottságok alakították. Az így előttünk álló egyéniség a két világháború között képes volt autonóm módon és tevékenyen alakítani a helyi miliőt, amelyben élt, és kreatívan használni a struktúrát, amely a cselekvéshez rendelkezésére állt.

A második világháború befejezése után Mindszenty nem a régi világot sirta vissza – ebben az értelemben egyáltalán nem volt „reakció” –, hanem korábban is képviselt elvei mentén haladt tovább. Normarendszerét közéleti és egyházi téren is – merthogy ezek nem voltak elválaszthatóak számára –, immár Magyarország főpapjaként, továbbra is ágensként és nem pusztán aktorként akarta érvényesíteni. Érthető lehet ez abból a szempontból, hogy a háború végi rendszerösszeomlás a katolikus egyház számára nem hozott és nem is kényszerített tabula rasa-t. Ha rendszerben gondolkodunk, lényegében az egyházak, s köztük a katolikus egyház volt az egyetlen intézményes tényező Magyarországon, melynek működése az új helyzetben is folytonos maradt. Mindeközben radikálisan átrendeződött a struktúra, a „játéktér”, a kapcsolatok rendszere. Míg korábban környezete, ha olykor vonakodva is, de elismerte a Pehm/Mindszenty szerepfelfogásából következő eljárásmodot, addig az új viszonyok között, pusztán a változás jellegéből adódó átcsoportosulás miatt, csökkent a pozícióhoz rendelt szerep súlya, megváltozott a rendszerben kijelölt helye. Ebben az összefüggésben lehet elemezni, hogy Mindszenty primásként reálisan mérte-e föl lehetőségeit. Nem arról van szó, hogy egy helyzetben jó vagy rossz döntést hozott. Történetileg nem ez a probléma. A kontextus ennél sokkal összetettebb. Terméketlen felvetés egy rendszer működéséért egyetlen tényezőt felelőssé tenni, hatását és jelentőségét viszonyaitól izolálva vizsgálni. Kádár János 1975-ben azt éri el, ami már 1948-ban is magyar kommunista sakkhúzás volt. (S ebben Kádár belügyminiszterként Rákosi szó szerinti jobb keze.) A Vatikán, a pápa

maga távolítsa el Mindszentyt Magyarországról, illetve a magyar egyház éléről. Ebből a sakkhúzásból azért lett patt (és nem matt), mert XII. Pius ebbe nem ment bele, s így Rákosi-Kádáréknak nem maradt más hátra, mint „megcsinálni” a Mindszenty-pert. A huzakodás közel három évtizeddel később oldódik meg, újabb konfrontáció helyett „közös alkuval”. A két közvetlen szereplő (Kádár és Mindszenty) ugyanaz, de nagyon más a kor. A megváltozott körülmények és a VI. Pál nem XII. Pius váltással, Kádár mattra hozza ki az 1948–49-ben pattként függőben maradt játszmát.

Mindszenty megérezte, hogy „kizökkent az idő”, sőt – utólag mondhatjuk – a változás irányát, Magyarország sztalinizálását is helyesen látta. Az új elvárásrenddel való szembesülés sokkal inkább tette őt eltökéltté, mintsem hogy szerepe átgondolására, újrapozicionálására készítette volna. Ha ezt a habitust és hozzáállást értékeljük, pozitív és negatív minősítésünk is lehet releváns. A szerző nem ragad meg a dilemmáknak ezen a szintjén. Aki bizonyítványt vár, csatlakozni fog. A leíró és elemző részekhez fűzött megfontolt értékelések nem tolakodóak. Iránytűként szolgálnak, melyek a döntéseket meghatározó szempontok összefüggéseinek megértését, az adottságok és lehetőségek korabeli viszonyrendszerében való eligazodást segítik.

Mindszenty életének leginkább az 1945 és 1948 közötti időszaka volt ismert, de a szerző e periódust is „finomhangolta”: a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok megszakadásától a szovjet egyházpolitikai stratégia bemutatásán át a letartóztatás és a vizsgálati fogság körülményeinek feltárásig. Ismeretlenek voltak Mindszentynek a másodfokú tárgyalás előtt írt levelei, amelyekből egy kiutat kereső, akár az addig elvetett tárgyalásokat immár nem mellőző főpap gondolkodása tárul fel. Somorjai Ádám bencés forrásközléseinek köszönhetően rengeteg forrást ismerhettünk meg az amerikai követség 15 esztendejéről, a szerző azonban nemcsak a már publikált iratokra támaszkodik, hanem a követség számos egyéb iratára is, amelyeknek köszönhetően kirajzolódnak a hétköznapok. Ugyancsak új mozzanatokkal ismertet meg bennünket a magyar–szentszéki tárgyalások anyagának feldolgozása és a távozás hosszúra nyúlt folyamatának feltárása.

Egy évvel ezelőtt, a megjelenést követően először olvasva e monumentális opust, több más mellett az volt a benyomásom, hogy a kötet problémák és kérdések precíz és megbízható katalógusa, kézikönyvként is működő szöveg. Megalapozott válaszok gyűjteménye a sokak által kutatott és vitatott kérdésekre. Másodszeri nekifutásra azt gondolom, hogy monográfiájával Balogh Margit szintet lépett. Az életpálya aprólékosan kimunkált állomásai olyan összképet alkotnak, mely jóval több, mint a tabló egyes elemeinek összege. A viszonyok, illetve az ezeket megszervező és módosító logikák időről időre változó jellegzetességeinek *láttatása* tartja távol a szokott értelmezési sablonoktól. Ez szerzői módszere. Nem az életútról nyilatkozik, hanem a „közegben” kalauzol, Mindszenty pályáját a korba helyezve. Ezt hitelesen, élményszerűen és dokumentáltan teszi. Végigvezet az életúton, és miközben moderál, maga is töpreng. Ha finoman kommentál, akkor is szabadon hagyja az olvasót, explicit módon csak akkor nyilvánul meg, ha korábbi események vitatott lefolyására, az okozottság és az okozatiság helyes rendjére talál több oldalról is igazolható választ. Bevon, és elgondolkodásra készítet. Szándékának megfelelően a szerző valóban alkalmat kínál arra, hogy válaszokat keressünk napjainkig aktuális problémákra, megteremti a lehetőségét annak, hogy új kérdésekről lehessen vitatkozni. Most már lehet töprengeni azon, hogyan működik a korabeli egyházi és világi szervezet egymás ellenére és egymással. Ezzel minőségi változást hoz a Mindszentyről szóló közéleti, egyházi és tudományos diskurzusban.

Bánkuti Gábor

Tabajdi Gábor

BUDAPEST A TITKOSSZOLGÁLATOK HÁLÓJÁBAN

1945 – 1989.

Jaffa Kiadó, Bp., 2015. 256 o.

A titkosítások feloldásával, évről évre egyre több olyan munka jelenik meg, amely a Kádár-kori titkosszolgálatok témakörében íródott. A növekvő forrásbázis folyamatosan lehetőséget biztosít a történészek számára, hogy korábban hozzá nem férhető dokumentumokat kutassanak, majd bemutassák a szakmának és az érdeklődő közönségnek. Az elmúlt évek kutatási eredményeinek felhasználásával a pártállami titkosszolgálatok budapesti működésébe ad betekintést Tabajdi Gábor kötete.

A szerző az Országos Széchenyi Könyvtár 1956-os Intézetének munkatársa, elsősorban a magyar állambiztonsági szolgálatokat kutatja, de kutatási területéhez tartozik a pártállami rendszer működése is. Emellett a fiatal levéltárosokat, történészeket összefogó „Fehér Hollók” munkacsoport szervezője volt, valamint a *III/III krónikája* című blog szerkesztője is. A témában való jártasságát bizonyítja, hogy eddig számos tanulmánya és könyve jelent meg az elmúlt években.

A rendszerváltás óta kiemelt és állandó figyelem irányul a Magyarországon működött állambiztonsági szolgálatok felé, az azóta eltelt 25 év alatt a történészek folyamatosan publikáltak ebben a témában. Tudományos kutatásuk egyik fő helyszíne lett a 2003-ban létrehozott Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Az intézményben őrzik az 1944 és 1990 között keletkezett, államvédelmi és állambiztonsági tevékenységet végzett magyar hatóságok működésével kapcsolatban keletkezett összes iratot.

A témában folytatott eddigi kutatások többségében az állambiztonsági szolgálatok egy-egy aspektusára koncentráltak, többek között kapcsolatuk az egyházakkal, az olimpiával vagy éppen a szolgálatokban kirobbant fegyelmi ügyekkel. A források segítségével számos megfigyelési ügy tudományos feldolgozását is elvégezték, mint a „Lordakció” vagy a Hétfői Szabadegyetem, illetve a szóbeli forrásokon alapuló, a titkosszolgálatok működésével kapcsolatban már számos visszaemlékezést publikáltak. Tabajdi Gábor első önálló könyvében, a *III/III krónikája* című munkájában, elsősorban a szervezet bemutatására helyezte a hangsúlyt. Ha a főváros szemszögéből közelítjük meg a témát, akkor viszont nem lehet kihagyni az Ungváry Krisztiánnal közösen írt *Budapest a diktatúrák árnyékában* című könyvét. Ez a kiadvány 2012-ben jelent meg és nagy sikert aratott, valamint a most bemutatandó kötet előzményének tekinthető. Ebben a főváros 20. századi történelmét ismerhetjük meg, a Kádár-korszakkal foglalkozó rész egy fejezetet ölel fel. A 20. századi Budapestet a diktatúrákon keresztül mutatja be abból a szemszögéből, hogy e rendszerek milyen hatással voltak a főváros életére. Számos konkrét esetről már ebben a munkában is lehet olvasni, de ez korántsem tekinthető teljesnek, ezt jól érzékelteti az a forrásanyag, amely lehetővé tette a könyv megjelenését. A közép-pontban továbbra is a főváros áll, hiszen itt helyezkedtek el a titkosszolgálat központi intézményei, és állományának jelentős része Budapesten végezte munkáját.

A kötet szerkezetét tekintve, a bevezető után tíz fejezet található, illetve végén a mellékletek, a jegyzetek és a bibliográfiai adatok. Külön részekben foglalkozott a szerző többek között a titkosszolgálati dolgozók munkakörülményeivel, lakhatási helyzetükkel. A különböző megfigyelések és titkosszolgálati akciók kiemelt szerepet kaptak a könyvben, ezek azok az esetek, amelyek még inkább valóságossá teszik a leírtakat. A fontosabb

közterületek és középületek mellett, megfigyelték a különböző vallási felekezethez kötődő személyeket is. Ezek a helyszínek – a korábbi fejezetektől eltérően – nem voltak állandók, az egyes ügyek révén, szinte az egész fővárosban végig jelen kellett lenniük. A szerző betekintést enged a Kádár-kori börtönök világába is, a fővárosban megbúvó kémek ügyeibe, az ellenőrzések technikai kivitelezésébe. Az utolsó, Reprezentáció című fejezetben a különböző propagandaanyagokat ismerteti, amit azért tartok fontosnak, mert a könyv olvasása során, akaratlanul is a legtöbb olvasó *Az ügynök élete* című 2002-es dokumentumfilmre asszociálhat, amit ebben a fejezetben is megemlít a szerző. A film az állambiztonsági szakemberek, a lehallgatók, tartótisztek és beszervezett ügynökök működését, módszereit, továbbá házkutatásokat, lehallgatásokat és megfigyeléseket mutatott be.

A könyv forrásbázisa igen jelentős, a felhasznált levéltári forrásokat két csoportba sorolhatjuk: az egyik az állambiztonsági szervezetekkel kapcsolatban a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött, az államigazgatás felsőbb szervei közé besorolt belügyminisztériumi dokumentumok. Ezek az iratok főleg az első három fejezetben, vagyis az állambiztonsági szervek bemutatásával foglalkozó részekben jutnak fontos szerephez. A másik csoportba az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának anyaga sorolható, amely változatos összetételű, a reprezentatív esetek forrásait is itt találhatjuk. A szerző feldolgozta az állambiztonsági és államvédelmi szervek szervezetével, működésével kapcsolatos iratok egy részét (Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai); a szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági dokumentumokat, azon belül főleg az állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak aktáit; illetve az állambiztonsági munkához készült háttéranyagokat. A legtöbbször azonban a hálózati, operatív és vizsgálati iratokra hivatkozott, amelyek közül a legfontosabbak az operatív dossziék, illetve a titkos, vizsgálati és kutatói dokumentumok. A téma szempontjából ez a forrásbázis a titkosítások miatt egyrészt nehezen hozzáférhető, sokszor kutatók számára sem elérhetőek; ugyanakkor a folyamatosan kutathatóvá váló iratok egyre több forrásközlést tesznek majd lehetővé.

A könyv elsősorban a titkosszolgálatok Budapesten elfoglalt szerepével foglalkozott, ezáltal számos problémát helyezett új megvilágításba. A bevezető részben Tabajdi Gábor is megemlíti a források okozta problémát, hiszen a kutatók számára kettősséggel bírnak. Egyfelől az állambiztonsági szervek által készített feljegyzések megbízható támpontként szolgálhatnak egy adott személlyel vagy helyszínnel kapcsolatban. Másrészt számos olyan információ van, amelyekről tudatosan nem készítettek feljegyzést, így a pontos beazonosítást sem teszik lehetővé, legyen szó egy ügynök nevééről vagy egy titkos lakás pontos címéről. A címben szereplő háló végig jelen van, hiszen a könyv végére már nem is marad olyan budapesti kerület, amelyben ne lettek volna jelen állandó jelleggel a titkosszolgálat emberei. Tulajdonképpen az ő térhasználatuk áll a könyv középpontjában, hogy ez a specifikus társadalmi csoport milyen módon tudott jelen lenni Budapest élet(ter)ében. Különleges jellegüket még jobban erősítette, hogy saját intézményi infrastruktúrát hoztak létre, vagyis a különböző típusú ingatlanok mellett, számos oktatási intézményt fenntartottak, a nagyobbak számára iskolákat, a kisebbek részére óvodákat és bölcsődéket. Emellett a dolgozók általában a munkahelyi kereten belül használták ki a sportolási, művelődési és az üdülési lehetőségeket is. Tevékenységüket több esetben fedőcégekben keresztül végezték, azonban ez sem biztosíthatott számukra teljes mértékben inkognitót, hiszen rövid időn belül a titkosszolgálat már nem is volt titkos és a közbeszéd részeivé váltak. Mindezekre szintén kitér a szerző, és arra is, hogy ezek változtatásokra sarkalták a szervezet embereit. Újszerű szemléletmódjának köszönhetően bemutatta az 1956-os forradalom hatásait, nemcsak a szervezet működésének szemszögéből, hanem kitért azokra a hatásokra is, amelyeket az Államvédelmi Hatóság dolgozóinak az életében okozott.

Tabajdi Gábor egy egészen új szemszög felől közelítette meg a Rákosi-, majd a Kádárkori Budapestet. Más korszakot vagy más országot bemutató „történelmi útikalauz” jellegű munkák íródtak, de ebben a témában ehhez hasonló kiadvány – a már említett közös könyvön kívül –, még nem született. Ez a jelleg is hozzájárulhatott ahhoz, hogy jól el tudta benne helyezni más kutatók és saját tanulmányainak helyszíneit.

A kötet stílusa olvasmányos, szakzsargonokat nélkülöz, és a helyszínekhez kapcsolódó eseményeket is úgy mutatja be, hogy azok számára is könnyen érthető legyen, akik esetleg nem jártasak a témában. Hangsúlyoznom kell a megjelent illusztrációk fontosságát, amelyek elsősorban táblázatok és fényképek. Az előbbiben többek között pontos címeikkel szolgál az Államvédelmi Hatóság, illetve a Belügyminisztérium ingatlanjairól (irodák, az állambiztonsági vezetők lakásai), a titkos lakások állományáról, a fontosabb találkozók helyszíneiről és a tiltott szórakozóhelyekről is. Ezek azért bírnak nagy jelentőséggel, mert ezáltal pontosan beazonosíthatóvá válhatnak. Egyedülálló a közölt fotódokumentáció is, mivel egyrészt olyan fényképek szerepelnek benne, amelyek bemutatják a korabeli fővárost. Forrásként a levéltárban őrzött fotók mellett felhasználta a Fortepan oldal képeit is, amelyek bárki számára elérhetőek. Illetve, amit talán még inkább ki kell emelni, azok a megfigyelések során készült képek. Így láthatunk Örkény Istvánról, Imre Katalinról és Krassó Györgyről is titokban készült fényképeket. Ezeket a fotókat az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának aktáiban lehet megtekinteni.

Ha valaki a szerző korábbi könyveit már olvasta, nem fog csalódnai a nyomdai kivitelezésben sem, és külön ki kell emelni a borítót, hiszen a belső oldalán található a térképek, szinte pontosan úgy, mint egy igazi útikönyv esetében.

Összefoglalásként elmondható, hogy a könyv a bevezetőben megfogalmazott tudományos-ismeretterjesztő munkának abszolút megfelel, az olvasó számára könnyen befogadhatóvá teszi a közölt információkat, ugyanakkor a téma és a források bemutatása tudományos igényű, megfelelően alátámasztott. Emellett „történelmi útikönyv”-ként is tökéletesen megállja a helyét, hiszen könnyen turistává válhat az olvasó a könyv olvasása során, a helyszínek felkereshetőek; és ez is egyfajta módja annak, hogy szembenézzünk a múlttal. A megfigyelési ügyek bemutatásával egyéni sorsokat ismerhetünk meg közelebbről, amelyek kitűnően érzékeltetik a titkosszolgálatok korabeli helyzetét és jelentőségét. A címben megfogalmazottaknak eleget téve, a könyv megjelenésével egy kiterjedt budapesti titkosszolgálati hálózat megismerése kezdődött el, de még vár a befejezésre, ami teljes mértékben talán nem is igazán lehetséges.

Szakál Veronika

FŐKONZULOK, KÖVETEK ÉS NAGYKÖVETEK

Szerk. Baráth Magdolna, Gecsényi Lajos

MTA BTK, Bp., 2015. 306. o.

Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos új könyve a Külügyminisztérium személyzeti politikájával, a Kül- illetve a Belügyminisztérium, valamint a hírszerzés kapcsolatával, végül a külképviseletek hálózatának kibővítésével foglalkozik a szovjet megszállás időszakában. A nagylélegzetű kötet széles forrásbázisra épül, részben a Külügyminisztérium 1950 előtti

személyzeti anyagára, amely csak a közelmúltban vált kutathatóvá. Nem véletlenül, hiszen a külügyi apparátus munkatársainak jelentős része – hogy pontosan mekkora, még most sem derül ki – kettős életet élt. A felszínen diplomataként működött, rejtve pedig az elhárítás és a belügy munkatársaként. Hogy pontosan hányan dolgoztak az elhárításnak diplomáciai fedésben, saját munkatársai előtt is rejtetten – nem tudjuk. Arra vonatkozóan azonban van adat, hogy a személyzet hány százaléka működött belügyes besúgóként. Az előbbi természetes és fontos velejárója a külkapcsolatoknak, ami a nemzetközi rendszer stabilitását erősíti még azzal a fenntartással is, hogy a magyar hírszerzés működése első sorban a Szovjetunió érdekeit szolgálta. Az utóbbi viszont a totális rendszerek megfigyelésére és ellenőrzésére alapozó uralmi technikájának a része. Hatalmas iratanyagot mozgatnak meg a szerzők, hiszen az egypártrendszer 397 vezető külügyesének rövid életrajzát állították össze. Még így sem került feldolgozásra az állomány zömét kitevő azon réteg, amely nem jutott el a miniszteri, követi vagy nagyköveti ranghoz, illetve azon vezetők sem, akik a Külügyminisztérium vezetői voltak ugyan – miniszterek, helyettesek, államtitkárok –, de nem vezettek külképviseletet, emiatt az összegyűjtött anyag csak korlátozottan alkalmas arra, hogy következtetéseket vonjunk le a külügyi apparátus társadalmi rétegzettségére, vagy arra nézve, hogy milyen erős volt a hírszerzés vagy a belügy befolyása.

1945 az újrakezdés éve volt, aligha meglepő tehát, hogy a Külügyminisztériumban is elindult az a folyamat amely az állomány szinte teljes lecserélésig jutott. A szerzők által feltárt adatok szerint 1953-ban az apparátusnak mindössze hét százaléka tartozott 1948 előtt is a tárca kötelékébe, bár nem derül ki, hogy hányan maradtak a Horthy-korszakból. Miután a Külügyminisztérium többek között az előző rendszerben kompromittálódott személyek eltávolítása és a disszidálási hullám miatt elvesztette munkatársainak zömét, újjá kellett építeni az apparátust. Mindez egybeesett az ország teljes elítjének a kommunista uralom által kieszközölt leváltásával. A külügyben ez nemcsak azért bizonyult nehéz feladatnak, mert nem volt elég a diplomáciai munkára alkalmas személy, hanem mert a politikai pártok között vetélkedés folyt a megüresedett helyek betöltésére és az így kínált jelöltek mellett nem sok minden szólt a megbízhatóságon kívül. Különösen a Kommunista Párt volt aktív, az “ellenség” eltávolítása után megüresedett helyeket magának akarta. A kommunisták fokozott térfoglalása mellett – 1948-ban 259 főt távolítottak el – megtörtént a politikai rendőrség és a Honvédelmi Minisztérium Katpol osztályának a behatolása, a külügyi munkatársak sokszor kényszerrel történő beszerzése. Berei Andor politikai államtitkár és Beck János, a politikai osztály vezetője is az államvédelem kötelékébe tartozott.

A kezdetek felvázolása után a szerzők részletesen elemzik az új külügyi apparátus kiképzésére vonatkozó lépéseket. A külügyi akadémia 21 és 35 év közötti munkásmozgalmi tapasztalattal rendelkező pártmunkában bevált jelöltek kerestek, tehát a fiatalság kritériuma mellett a politikai megbízhatóságot keresték, a felvettek többsége szakérettségizett munkás és parasztfiatal volt. Hamarosan kiderült, hogy – még az önállóságát teljesen elvesztett – külpolitika számára sem használható a gyorstalpalón kiképzett, alacsony műveltségű, idegen nyelvet nem ismerő, a legszükségesebb alapképzésből is hiányt szenvedő új “elit.” Nem véletlenül, hiszen a kétéves képzés során főleg a Marxizmus-Leninizmus tételeivel ismerkedtek meg a hallgatók. Bár 1951-ben határozat született arról, hogy a kellő külügyi szakismereteket hároméves külügyi főiskolai képzésen kell elsajátítani, egy újabb elbocsátási hullám kezdődött arra hivatkozva, hogy a szaktudás előtérbe helyezése a megbízhatóság rovására megy, az állomány soriban ellenséges elemek vannak. 1954-ben a Külügyi Főiskola is megszűnt az alacsony képzési színvonal okán és egyetemi diplomával rendelkezők számára szerveztek külügyi tanfolyamot, érzékeltetve ezzel, hogy nem sikerült feloldani a politikai megbízhatóság és a szakmai használhatóság közötti ellentmondást.

1956-ban a Forradalmi Bizottság követelte a külügyi fedés alatt működő rezidentúrák megszüntetését. Ezek munkatársai dekonspirálódtak a Külügyminisztériumban, ahol nem tudták, hogy mely munkatársaik dolgoznak a belügy megbízására. Ezeket haza kellett hívni, és a Külügyminisztériumban folytatták munkájukat hírszerzőként. 1956 októbere után 260 embert küldtek el a forradalom alatt tanúsított magatartása miatt. Az ezt követő fiatalítás miatt alig maradt valaki, aki közép vagy felső szintű vezetői szinten alkalmas lenne. Fokozódott a nyomás a Belügyminisztérium részéről, hogy a kapitalista országokkal foglalkozó osztályokat olyan személyek vezessék, akik tudhatnak a hírszerző munkáról, illetve ezeknek az osztályoknak csak olyan politikai munkatársa lehessen, aki alkalmas hírszerző feladat ellátására. A szerzőpáros szerint ennek ellenére a hírszerző állomány tagjai közül csak viszonylag kevesen jutottak el a követi vagy nagyköveti posztig. Érdekes lenne tudni, hogy ennek mi lehetett az oka.

Több külképviselet vezetője ellen is kifogás merült fel 1956 után. Keleti Ferenc esetében "nacionalista maradványok" miatt, Nagy Sándor buenos airesi és Hajdú József stockholmi követeket a forradalom idején tanúsított magatartásuk miatt hívták vissza. Mindhárom esetben bővebb magyarázatra szorult volna a korszak bürokratikus nyelvén megfogalmazott indoklás, akárcsak a külügyminiszteri posztról felmentett Boldoczki János külügyminiszter esetében, akinek elégedetlenek voltak a munkájával az illetékesek.

A személyzeti változások és a belügy befolyásának taglalása közben a szerzők kiemelten foglalkoznak a külügyi kapcsolatrendszer bővítésével, évre lebontva megtudjuk hol nyílt újabb külképviselet, melyek száma akkorára dagadt, hogy bármelyik nagyhatalom megirigyelhette volna. Mindez nyilvánvalóan összefüggött a Szovjetunió globális hatalommá válásával. 1961-ben 849 fő dolgozott a Külügyminisztériumban, ebből azonban mindössze 342 volt diplomata, holott józan ésszel ennek a fordítottja lenne várható. Ekkorra már végképp eltűnt a régi korszak minden képviselője. Baráth és Gecsényi adatai szerint a tárca kötelékébe tartozó személyek átlag életkora 40 év alatt volt. A diplomaták mintegy 2/3-a egyetemet vagy főiskolát végzett, és alkalmasnak minősült külpolitikai munkára. Ahogy a diplomácia, mint fogalom kezdett új életre kelni, kikerültek a Marx Károly Közgazdasági egyetemről az első nemzetközi szakon végzett hallgatók, ahol 1974-től munkásfiatalokat külügyi ösztöndíjjal képeztek. Ugyancsak munkába álltak az első Szovjetunióban végzett hallgatók is. Azt, hogy a ritka nyelvek elsajátítása mellett mi másba avatták még be, még sokáig nem fogjuk megtudni.

1967-ben disszidált az Egyesült Államokba a már kinevezést nyert első nagykövet, Radványi János. Ő volt a legmagasabb rangú diplomata, aki valaha disszidált a Szovjetunióval szövetséges államok közül. Kádár felháborodása rávilágít nyugati nyitányának merő pragmatizmusára is: "most *ellenséges* országba másként kell nézni a kiküldéseket." További megjegyzései rávilágítanak Radványi valódi státusára is: „a magyar misszióknál csak olyan ember dolgozhat, aki a nagykövet, vagy a külkereskedelmi kirendeltség vezetőjének alárendeltje, annak megbízásait hajtja végre.” Radványi – ahogy Baráth és Gecsényi fogalmaz –, ismerte a hírszerzés vezetőit, számos beosztottját, a hírszerzés érdeklődési irányát, módszereit, a rezidentúrák helyét, követeket, ügyvivőket, akik a hírszerzéssel kapcsolatban állnak. Ezt maga sem tagadta. Amerikában megjelent könyvéből kiderül, tudta, hogy a washingtoni követségen kik dolgoznak a Belügyminisztériumnak – saját szavaival, „a primitív belügyesek.” A szerzők által Radványiról közölt életrajz nem utal arra, hogy Radványi a katonai hírszerzésnek, vagy a belügynek dolgozott volna, ám az általuk elmondottak alig hagynak kétséget efelől. Nem merészség tehát arra következtetni, hogy a függelékben felsoroltak közül nem Radványi az egyetlen, akinek valódi múltját máig homály fedi. Kérdés, hogy az amerikaiak tudták-e, hogy valójában kit is fogtak Radványival.

A Radványi-ügy kapcsán pánikhangulat uralkodott el, és ismét előtérbe került a megbízhatóság, a „jellemzilárdság” követelménye: felülvizsgálták 113 vezető adatait. A sztálinista szemlélet továbbélését, egyben a kádári pragmatizmus korlátait jelzi, hogy megnézték „a származás szerinti összetételt” is. Ebben a tekintetben megdöbbentő adatokkal szolgál a kötet: a külügyesek 70 százaléka a belügy titkos munkatársa volt. Emellett az állomány 10 százaléka a belügyi, illetve a katonai hírszerzés kötelékébe tartozott. A korabeli meghatározás szerint a nem hivatalos hírszerzők a munkájukat „a BM felkérésére önként vállalják.” Csak találgatni lehet, hogy az önkéntesség milyen közvetlen és közvetett nyomásyakorlást takart, viszont elárulja, hogy a társadalom totális ellenőrzésére irányuló hatalmi akarat a hatvanas években is érvényesült. Még 1973-ban is kijelentették, hogy külügyi munkára alkalmatlan aki apolitikus, vagy aki nyugati országokban rokonokkal rendelkezik és azokkal tartja a kapcsolatot.

A szovjet hatalmi tér érvényesülését mutatja, hogy Moszkva jóváhagyására volt szükség a diplomáciai kapcsolatok felvételére Izraellel és Dél-Koreával, holott ekkor már 1989-et írtunk. A változó szelekre utal azonban, hogy 1989-től már a bécsi diplomáciai akadémiára is lehetett jelentkezni. Ennek ellenére a rendszerváltást követően újabb elitcsere következett a Külügyminisztérium hányattatott történetében.

Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos nagy jelentőségű forráskiadványa közli az 1945 és 1990 közötti korszak magyar külképviseletek archontológiáját és a külképviseletek vezetőinek életrajzát, betekintést adva az elmúlt korszak erőszakolt elitcsereibe és hatalmi viszonyaiba.

Borhi László

Földes György
**KÁDÁR JÁNOS KÜLPOLITIKÁJA
 ÉS NEMZETKÖZI TÁRGYALÁSAI I-II.**
 Napvilág, Bp., 2015. 1360. o.

A Kádár-korszak kutatójaként (Hatalom és mozgalom 1956–1989. Bp. 1989; Az eladósodás politikátörténete 1957–1986. Bp. 1995; Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Bp. 2007) ismert Földes György új, majdhogynem fizikai értelemben is megkerülhetetlen könyvvel jelentkezett, ezúttal az éra névadójának külpolitikai teljesítményét vizsgálva. A munka terjedelme és témájának átfogó jellege okán egyaránt alapmű kvalitásokkal rendelkezik, amelyet a korszak külpolitikájának minden kutatója sokat és haszonnal forgat majd a jövőben.

A szerző vizsgálatát nem a Kádár-kori Magyarország külkapcsolataira, hanem egy személy, Kádár János külpolitikai ténykedésére összpontosítja. (A két téma persze nem mindig vizsgálható teljesen elkülöníthetően.) Ennek fényében fontos hozzájárulás a két kötet a 20. századi magyar történelem talán legvitatottabb alakjának tudományos megítéléséhez.

A cím összetettségét a két rész eltérő kialakítása indokolja. A „Kádár János külpolitikája” fordulat egyértelműen az első, monografikus kötetre utal, amely a történettudomány eszköztárát, módszertanát alkalmazva törekszik a témának a maga teljességében

való bemutatására. Ebből is következik, hogy az „és nemzetközi tárgyalásai” a második kötetre, a dokumentumgyűjteményre vonatkozik.

Mindkét kötet szerkezete a kronológia elvére épül, de nem teljesen ugyanúgy. A második rész dokumentumválogatása „egyenletesen” válogat a Kádár-korszak 32 évének idevágó forrásanyagából, míg az első, monografikus rész sokkal inkább követi a forrásbázis egészének eloszlását, leképezve a kádári külpolitika 1970-es évek közepétől mutatott megnövekedett nemzetközi aktivitását.

A kronologikus elrendezés az első kötetben a témában kevésbé járatos olvasó számára akár zavaró is lehet, mindazonáltal üdvözlendő. Így ugyanis szembetűnik, hogy a külpolitika mindenkori szereplői sohasem tudják oly tisztán elkülönítve szemlélni az egy időben zajló jelenségeket, mint ahogy azokat a tudományos vagy ismeretterjesztő művek szerzői a könnyebb megértés érdekében ábrázolják. Így néha bizony vissza kell lapozni egy-egy fejezetnyit, hogy felidézzük a legutóbbi magyar–szovjet tárgyalásokon éppen hány tonna kőolaj leszállításáról volt szó, ez azonban – egy, a könyvben gyakran szereplő minősítést megidézve – csak a „kisebbik rossz”, hiszen ez a tárgyalási mód segít a legjobban rekonstruálni a szereplők gondolkodásmódját.

Némileg zavaróan hat azonban a kronologikus elv követése során, hogy a kötetben alkalmazott tagolás és a szerző által a bevezetőben említett periodizáció nem vág egybe. Szembetűnő például, hogy az elsőként említett periódus mind a kezdő, mind a záró fejezetben 1957–1960 (27.), a leíró fejezetek azonban a *Külpolitika a táboron belül (1957–1962)* címmel kezdődnek, bizonytalanságot éreztetve abban a kérdésben, hogy hol is lenne érdemes megvonni az első korszakhatárt. Zavaró az a tényező is, hogy – különösen az 1970-es, 1980-as évtizedek eseménytörténetének taglalásakor – a szerző szinte minden évet új fejezetben tárgyal, olyan hatást keltve, mintha minden esetben cezúráról lenne szó, amely után részben vagy egészben újra kellett volna definiálni a magyar külpolitikát.

A könyvben tárgyalt eseménysor origója 1956. november 2–3., Kádár János moszkvai tartózkodása. Különösnek tűnhet a nemzetközi tárgyalások közé sorolni ezt a sokkal inkább jelentéstételnek, illetve szovjet oldalról tetemrehívásnak tekinthető eseményt, jelentősége azonban mind Kádár későbbi pályafutása, mind a magyar–szovjet viszony alakulása szempontjából oly nagy, hogy egyet lehet érteni a szerzővel, amikor amellet érvel, hogy nem lehet 1957-től kezdve taglalni a kádári külpolitikát. Vitatható azonban, hogy Kádár 1956. október 23-a előtti „külügyes” tapasztalatairól nem ejt a szerző egyetlen szót sem, leszámítva az SZKP XX. kongresszusából leszűrt tanulságok ismertetését. Holott éppen 1956 kora őszén lépett az addig kizárólag belpolitikai témákkal foglalkozó Kádár a nemzetközi parkettre – mint az MDP KV delegációjának vezetője a Kínai Kommunista Párt kongresszusán (szeptember 15–27.), illetve mint a Gerő Ernő vezette párt- és állami küldöttség tagja a Jugoszláviában folytatott tárgyalásokon (október 15–22.). Mindkettő rövid elemzése indokolt lett volna, megvizsgálva, hogy mennyiben járulhattak hozzá Kádár János külpolitikai nézeteinek, „világlátásának” kialakulásához.

Mindettől függetlenül a kötet tárgyának beható vizsgálata 1957 márciusával kezdődik, amikor a szerző értelmezésében kiépültek Magyarországon Kádár rendszerének alapjai. Az addig lezajlott külpolitikai eseményeket egyfajta „felütésként” írja le, beágyazva a magyar belpolitikában zajló eseményekbe (e „jámbornak” ható kifejezés természetesen a meginduló megtorlást és a diktatúra kiépítése irányába tett lépéseket takarja).

A szerző a kádári külpolitikát céljaiban az első pillanattól kezdve igen tudatosan megkomponálnak látja. Mindenképpen helyesnek ítéltető meg az a megállapítása, hogy a külpolitika 1956 után végig belpolitikai célok függvénye volt, konkrétan: a később „gulyáskommunizmus” néven híressé/hírhehetté váló, az életszínvonal emelésével

a társadalom lojalitását „megvásárló” modell elfogadtatása, majd az ahhoz szükséges anyagi források biztosítása. Figyelemreméltó az is, hogy Kádár csak a célok meghatározásában volt konzisztens – az elérésükhöz szükséges eszközök kiválasztásában egyáltalán nem. A könyvben elemzett megszólalások, tárgyalások alapján úgy tűnik, az MSZMP első titkára semmit sem tartott szívügyének, bármennyire is közelebb vitte volna őt a meghirdetett célokhoz. Nincs olyan „projektről” szó a könyvben, amely Kádár személyes kezdeményezéséhez kötődne. Ebből következően a külpolitika nem jelentett számára mást, mint az aktuálisan felmerült kihívásokra való válaszadást, mégpedig úgy, hogy a megadott válasz a lehető legkevesebb ellenállást váltsa ki. Ennek érdekében Kádár akár égető problémákat is kész volt „jegelni”, ha úgy ítélte meg, hogy nincs értelme képviselni azokat. Azzal az érveléssel, hogy amúgy is „ő megy Moszkvába a pofonokért”, sikeresen elérte, hogy megkérdőjelezhetetlenek legyenek döntései arról, milyen ügyekkel érdemes előállni, és milyenekkel nem.

„Moszkva”, konkrétan a mindenkori szovjet pártvezetés kulcskérdés a kádári külpolitika szempontjából. Amennyire közhelyesnek hangzik ez a megállapítás, annyira igaz és megkerülhetetlen. Éppen ezért jogosan szán jelentős terjedelmet a szerző az igen gyakori és több fórumon zajló magyar–szovjet megbeszéléseknek. Földes György a bilaterális tárgyalások mellett részletesen elemzi a KGST és a Varsói Szerződés vezetőinek csúcstalálkozóit, valamint a Brezsnyev idején „rendszeresített”, a „szorosan együttműködő szocialista országok” pártvezetőinek krími találkozóit is. (Figyelemreméltó továbbá, hogy a szerző szovjet viszonylatban feladja egyébként folyamatosan követett, kizárólagosan Kádár-központú szemléletét, bőségesen taglalva a miniszterelnökök között zajlott bilaterális vagy KGST-keretek közötti tárgyalásait. Az első számú pártvezető szempontjából valóban kisebb jelentőséggel bír, 1973-ban bevezetett fórum, az ideológiai és külügyi KB-titkárok állandó értekezlete az említés szintjénél alig bővebben kerül kifejtésre.)

A szovjet főtítkárok és Kádár viszonyát Földes György változó intenzitással tárgyalja. A Hruscsov–Kádár-kapcsolatnak a szokványoson túlmutató, baráti jellegére legfeljebb indirekt módon következtethet az olvasó, a Kremlben lezajlott 1964. októberi események, a szovjet vezető leváltása kapcsán írottakból. Földes megítélése szerint ekkor Kádár „erőt mutatott”, bár maga is elismeri, hogy az MSZMP KB nevében írott levél nem ment túl bizonyos határokon, abból a teljesen kézenfekvő okból, hogy a magyar pártvezető nem akart rontani helyzetén.

Ennél sokkal nagyobb teret szán Földes a Kádár és Brezsnyev közötti viszonynak – nem egy tömbben, hanem vissza-visszatérően beszél róla. E kiemelt kezelés okát maga is megjelöli: reflexív megjegyzése szerint az e könyvhöz végzett kutatásai során látta be, hogy korábbi tanulmányaiiban (amelyben „kötélhúzás”-nak nevezi a két politikus viszonyát) leírt következtetései revízióra szorulnak. Valljuk be, a tudományos szférában (mint ahogy az élet más területein is) ritkák az ilyen nyílt beismerések, éppen ezért tisztelet és elismerés illeti értük a szerzőt. Földes György azonban mintha hajlamos lenne átesni a ló másik oldalára, amikor ezt írja: „*Kádár tisztelte Brezsnyevet, jobb véleményvel volt róla, mint az SZKP többi vezetőjéről*”. (212.) Ez az álláspont védhető ugyan, a meggyőző erőhöz azonban hiányzik egy hivatkozás, amelyben idézetek támasztanak alá a tételt. Megjegyzendő még, hogy nem egészen egyértelmű: a „*többi vezető*” kire vonatkozik? Brezsnyev vezetőtársaira, vagy az előtte/utána hivatalban levő főtítkárokra? A néha utalásszerűen közölt adalék, hogy „legjobb pillanatainkban” is csendőrpertuban volt egymással a két politikus (Vö. még *Szűrös Máttyás*: Szűk volt a mundér. Egy magyar diplomata emlékezései és emlékeztetése 1956–2013. Bp. 2014. 129.), jelentősen árnyalja a képet. Figyelembe kell továbbá venni, hogy Brezsnyev regnálása majdnem két

évtizedig tartott (1964–1982), egy ilyen periódus pedig bármely két ember személyközi kapcsolatait alakítja, módosítja.

A Brezsnyev–Kádár-viszonyról adott pozitív leírást tovább árnyalja, hogy még pozitívabban ír – minden bizonnyal joggal – Földes a magyar első titkár és Andropov kapcsolatáról, függetlenül attól, hogy utóbbi csak alig másfél évig vezette a Szovjetuniót. Ehhez képest szembeűnően nem mond a könyv semmit a Csernyenko–Kádár-viszonyról. Ez azonban bizonyosan nem Földes hibája: egyszerűen olyan rövid volt a szovjet főtitkár „aktíván” (azaz nem betegágyban) eltöltött hivatali ideje, hogy nem alakulhatott ki közöttük semmilyen kapcsolat. Igazán érdekes a Gorbacsov-kérdés tárgyalása a könyvben. A szerző alapvetően pozitív színekben ábrázolja Kádár és az új szovjet főtitkár 1985-től kialakuló kapcsolatát. Műve ugyanakkor erős ellenérveket is tartalmaz ezen értelmezéssel szemben – nem hallgatja el, hogy Gorbacsov nem értékelte nagyra a magyar reformokat, ami mögött bizonyosan szubjektív megfontolások álltak: ő „saját jogon” akart nagy reformer lenni, nem pedig mint „Kádár-tanítvány”. Még összetettebb a kép, ha a könyv megállapításait ütköztetjük Németh Miklós visszaemlékezésével, aki szerint Kádár 1985-ben kijelentette Gorbacsovról: „*Ez az ember a rendszer sírásója!*” (*Oplátka András: Németh Miklós – „Mert ez az ország érdeke”*. Bp. 2014. 127.) A két politikusi viszonya csak további kutatások segítségével lesz tehát meggyőzően ábrázolható.

E megállapítás más problémákra is igaz, hiszen sok esetben csak orosz levéltári források igénybevételével lehet teljessé tenni a képet. Ennek fényében kiemelő, hogy a szerző több esetben (többnyire a hatvanas-hetvenes évekből) hivatkozik oroszországi archívumokra fellelhető iratokra. Csak reménykedhet benne a magyar történettudomány, hogy az idő előrehaladtával egyre több és több információ lesz beszerezhető Moszkvából. Ilyen módon akár arról is többet tudhatunk majd, hogy a szovjet vezetés egyes tagjai közül ki hogyan viszonyult mindahhoz, amit Kádár Magyarországon tett. Földes György ugyanis némileg leszűkíti vizsgálata körét a mindenkori pártfőtitkár- és a miniszterelnökre – esetleg megemlítve a külügy-, a honvédelmi minisztert és a tervehivatal elnökét. Ezzel azonban figyelmen kívül hagyja, hogy az 1960-as évektől kezdve érezhetően megnőtt a hadsereg súlya a szovjet vezetésben (idősebbek bizonyosan emlékeznek a televízióban közvetített moszkvai díszszemlékre: a tribün közepén a főtitkár, balján a teljes politikai, jobbán a teljes katonai vezetés – ez némileg a kettő „egyenjóságát” szimbolizálta, de legalábbis a katonai elem súlyának megnövekedését). Ez különösen a „kis hidegháború” időszakában bizonyult kulcsfontosságúnak.

A magyar–szovjet viszonyon túl is egyértelműen kiderül a kötetből, hogy a magyar külpolitika lényegesen más képet mutat 1975 előtt, mint azután. A korábbi időszakban egyértelműen a szocialista tábor a meghatározó, míg a későbbiekben legalább ugyanilyen jelentősekké válnak a fejlett tőkés országokkal fenntartott kapcsolatok. A kádári külpolitika legfőbb mozgatórugója azonban ugyanaz marad: újabb és újabb forrásokat kell szereznie életszínvonal-politikájához. Az 1960-as évek elejéig a szocialista országok által rendelkezésre bocsátott hitelek ehhez még elegendők, később azonban mind a fizetőképesség, mind a -készség elmúlik, a kádári vezetésnek így egyértelműen nyugati hitelekre lesz szüksége.

A szocialista tábor kisebb országaihoz fűződő kapcsolatoknak Földes György érezhetően nem tulajdonít nagy súlyt – kivéve a határon túli magyarság kérdése miatt fontos Romániát, illetve hasonló okokból, valamint a „prágai tavasz” miatt Csehszlovákiát. Alapvetően mindkét viszonylatban kudarc történet a kádári külpolitika, mégis helyénvaló a kiemelt kezelés, hiszen a kádári Magyarország szocialista táboron belüli helyzetét, illetve Kádár János erről vallott felfogását mindkét problémakör (a tétova közvetítési kísérlet Brezsnyev és Dubček között, amely az intervencióban való részvétellel végződött, illetve a Ceaușescuval való konfliktus fel nem vállalása) jól jellemzi. Ezekhez

képest azonban kevesebb tér jut Kádár és a többi VSZ-tag pártvezetője közötti viszony elemzésére (kivétel ez alól némiképpen Jaruzelski). Bővebben fejti ki Földes György Kádárnak a nemzetközi kommunista mozgalom egészét foglalkoztató kérdésekben (az 1960-as években mindenekelőtt a szovjet–kínai szakítás ilyen) kifejtett nézeteit, amelyek a kádári külpolitika alapvető tételét, a szovjet politika melletti feltétlen kiállást is illusztrálják (lásd Hofi Kádár frázisait kifigurázó poénját: „Éljen a megbonthatatlan konzerv!”).

Jól sikerültek a könyvnek az 1968–1975 közötti időszakot tárgyaló részei. A reform szolgálatában álló magyar külpolitika, majd a csehszlovákiai intervenció után magára maradó Kádár Brezsnyevvel szembeni „utóvédharcai”, 1972-ben a nyugdíjba vonulás váratlan (és lényeges körülményeit tekintve mindmáig tisztázatlan) felajánlása, majd a reform folytatása érdekében folytatott halogató taktika annak 1974-es kudarcával együtt – mindez mint cseppben a tenger egyszerre mutatja a kádári külpolitika, sőt talán az egész kádárizmus mozgásterét és kényszerpályáit. Megjegyzendő viszont, hogy a szerző fejezetcím-választásai nem mindig sikerültek. Az 1968-ról szóló „A kihívások éve” helytálló, azonban az 1972 és 1975 közötti éveket feldolgozó „A korlátozott szuverenitás időszaka” jóval problémásabb. A szerző persze kifejti, hogy mit ért szuverenitás alatt (27.), továbbá hogy Kádár számára alapvetően biztosított volt annyi szuverenitás, amennyit ő szükségesnek érzett (28.), úgy tenni azonban, mintha csak a fenti három év alatt lett volna korlátozott a magyar szuverenitás, további indoklás, érvelés híján mindenképpen elhamarkodott megállapításnak tekintendő.

Sokkal nagyobb terjedelmet igényelt a korábbinál a kádári külpolitika második nagy periódusa, az 1975 utáni időszak, amikortól megnyílik Kádár János előtt a fejlett Nyugat világa is. Természetesen a rendszer nyugati elfogadása nem máról holnapra, hanem fokozatosan ment végbe, ezt Földes György is végigvezeti az egyes fejezetekben. Szimbolikusan azonban mégis a helsinki értekezlet tekinthető a fordulópontnak. Az utazni közismerten nem szerető Kádár kénytelen volt felvállalni a külföldi látogatók egész sorát – sikerrel, hiszen mindaz, ami e téren 1976–1978-ban lezajlott, akár diadalmenetnek is nevezhető (Bécs, Róma, Bonn, Párizs), különösen azt a tény figyelembe véve, hogy egy kivétellel NATO-tagországok fővárosaiban tárgyalt a magyar pártvezető (ahogy ezt a szerző maga is kiemeli). Az államközi kapcsolatok dimenziójánál azonban e fejezetben kisebb hangsúlyt kapnak a nemzetközi kommunista mozgalom kérdései, némiképp méltatlanul, hiszen ekkor kulminált a világmozgalom egységébe az utolsó koporsószőget verő eurokommunizmus Nyugat-Európában, Kádár pedig éppen ezzel kapcsolatos (Földes által bőségesen idézett) 1976-os bécsi, majd 1977-es római megnyilvánulásaival szerezte a legfontosabb „jó pontokat” a nyugat-európai sajtóban. Érdemes lett volna bővebben kidolgozni, hogy mi vezethetett a berlini értekezlettől a bécsi sajtótájékoztatóig (Kádár fél év különbséggel fanyalogva, majd pozitívan nyilatkozott az eurokommunizmusról, bár tartalmilag nem sok eltérés volt a két megszólalás között), bevonva az elemzésbe a háttérben zajló magyar reformokkal kapcsolatos moszkvai megfontolásokat is.

Az eurokommunizmushoz kapcsolódóan megjegyzendő, hogy a könyv alapvetően Kádár Jánosra mint a magyar nemzet egésze érdekében tevékenykedő külpolitikusra összpontosít, szinte szót sem ejtve a kommunista pártok közötti kapcsolatokban játszott szerepéről. E megállapítása alól kivételt csak a Georges Marchais francia és Enrico Berlinguer olasz pártvezetővel folytatott tárgyalások jelentenek, amelyeket a második kötetben közöl, és amelyeket az első kötetben röviden jellemez. Kádár és a többi „táboron kívüli” kommunista párt vezetője közötti kapcsolatról azonban egy szót sem ír. Tekintve, hogy az a két külföldi politikus, akit Kádár János még szabadsága alatt is hajlandó volt fogadni, Álvaro Cunhal portugál és Meir Vilner izraeli pártfőtítkárrá volt

(a szerző interjúja Berecz Jánossal, 2014. február 6.), ők pedig a főszerzőkben elő sem fordulnak, csak a második kötet végén közölt kronológiában, még jobban jelzi az e kérdésben észlelhető aránytévésztést.

Az ellenpélda, azaz az arányok helyes kezelése mutatkozik meg viszont a bel- és külpolitika összefüggéseit taglaló részeknél. Ilyen passzusok az 1960-as évek végéről szóló részekről kezdve ismétlődnek, és rendszerint ugyanarról szólnak: mit lehet kezdeni a magyar gazdaság szempontjából rosszabbodó világ gazdasági környezettel (különösen úgy, hogy az életszínvonal-politika ne kerüljön veszélybe), illetve hogyan kell ennek érdekében meg- (át-) fogalmazni a külpolitikát. Az álláspontok minél jobb rekonstruálása érdekében Földes György alaposan elemzi az MSZMP vezető testületeinek ülései során elhangzottakat, amivel igazolja, hogy a magyar állampárt vezetése egyáltalán nem volt monolit jellegű. A folyamatos hitelfelvételek tárgyalásakor jogosan emeli ki a szerző Fekete János MNB-elnök helyettes tevékenységét, egyértelműen pozitívan értékelve azt. Itt is érdemes lett volna mindazonáltal más véleményekkel ütköztetni e megállapítást – például Németh Miklóssal, akinek szemében Fekete a gazdasági szerkezetváltás kerékkötője, mintegy Kádár János „rossz szelleme” volt (*Oplatka*: Németh Miklós i. m., 106.).

Egyet lehet érteni a szerzővel abban a kérdésben, hogy Magyarország a nemzetközi életben az 1980-as évek első felében játszotta a legkomolyabb szerepet, még nagyobb is, mint amit súlyánál fogva játszhatott volna (rendkívül találó a fejezetcím: „A Kelet nyugati oldalán”). Abban is, hogy ehhez a háttérrel Kádár és a mindenkori szovjet főtítkárral közötti rendkívül jó kapcsolat adta. Mindenképpen igaz az is, hogy a döntő megfontolás hazánkkal kapcsolatban mind Keleten (különösen a lengyel válság miatt), mind Nyugaton az volt, hogy jobb egy bukdácsoló, de a nyílt válságot elkerülő, ennek érdekében „kísérletező” külpolitikát folytató Magyarország, mint egy minden tekintetben a szovjet mintát másoló, de éppen ezért szakadékba zuhanó Magyarország. Nem szorul magyarázatra az sem, hogy Moszkva a globális problémák (ún. „kis hidegháború”), az afganisztáni bevonulás és a lengyel válság együttes jelenléte, valamint a vezetés elöregedése miatt nem is tudott több energiát fordítani a magyar fél megrendszabályozására. Sokkal problematikusabb azonban mindaz, amit Földes György a nemzetközi környezetről, illetve a legégetőbb kérdéssről, a közép-hatósugarú rakéták ügyéről ír (366–370., 378–382.). A könyvben olvasható gondolatmenet ugyanis szinte teljesen azonosul a Varsói Szerződés korabeli álláspontjával, és a szuperhatalmak közötti viszony romlásáért kizárólag Reagan amerikai elnököt teszi felelőssé. Ennek jegyében többször utal az 1983. novemberi „*Able Archer*” NATO-hadgyakorlatra, amit egyértelműen provokációnak ítél (amely miatt még Thatcher is rosszállását fejezte volna ki), másfelől viszont semmit nem ír a tényközlésen kívül „*a dél-koreai gép lelövésé*”-ről. Így a szerző a témával e könyv segítségével ismerkedők számára féloldalas képet nyújt (arról pedig egy szót sem szól, hogy 1983. szeptember 26-án csak egy szovjet tiszt lélekjelenlétének volt köszönhető, hogy nem tört ki a háború, hiszen ő vette még időben észre, hogy a rakétátámadás-előjelző rendszer hibásodott meg, nem pedig az USA indított a SZU ellen megelőző csapást – ezt aztán a szovjet katonai vezetés agyon is hallgatta). Ugyanígy aggályos, hogy Földes György kritikátlanul alkalmazza a Varsói Szerződés egyensúly-definícióját, szót sem ejtve arról, hogy az egyensúly valójában „csak” a közép-hatósugarú rakéták területén bomlott fel, éppen a szovjet SS-20-asok telepítése miatt.

Az 1985 utáni éveket egyértelműen Kádár „utóvédharca”-ként ábrázolja a szerző, jól érzékeltetve az ekkori dichotómiát – a növekvő nemzetközi elismerést Magyarország mindenekelőtt a szakadék szélére sodródott gazdasága stabilizálására kell, hogy használja. Kádár János ekkor tulajdonképpen csak sodródik az eseményekkel – a szerző ezt a folyamatot érezhető empátiával írja le, bár néha markánsabban is kiemelhetné volna,

hogy a főtitkár gyakran saját korábbi hibáinak, rossz döntéseinek köszönhette mindezt. Helytálló viszont a megállapítás, hogy Kádár még időben ismerte fel távozása szükségességét, így meg tudta őrizni külpolitikai presztízsét 1988 májusa után is.

Figyelembe veendő mindezen túl, hogy a kötet egésze vagy a szocialista táborral, vagy a fejlett tőkés országokkal foglalkozik, mindarra, ami ezen kívül van, csak néhány szó jut (pl. Kádár mai szemmel nézve igen helyénvalónak tűnő értékítéletei az arab világban működő mozgalmak támogatásáról). Érdemes lenne ismerni a szerző megfontolásait, hogy miért nem tekintette relevánsnak az akkori terminológiában „fejlődő”-nek nevezett országok viszonylatát.

Mindezekon végigtekintve érdemes elgondolkodni azon, amit a kötet bevezető fejezetei egyikében állít: eszerint Kádár nem véletlenül fogalmazta meg alapvető külpolitikai céljait igen korán – mind kül-, mind belpolitikája egy nacionalizmus nélküli nemzetépítési stratégiába illeszkedett. Amennyiben volt ilyen stratégia, a külpolitikát illetően felemás módon tudott csak megvalósulni. A Szovjetunióval szemben nemzeti érdekeket érvényesíteni igen szűk területen, ritkán nyílt lehetőség. Más szocialista országokkal szemben Magyarország rendszerint a gyengébb pozíciójában szerepelt. A nyugati kapcsolatok hozták meg végül azt a tőkét, amellyel aztán a rendszerváltó Magyarország sáfárkodhatott – ez azonban már nem a kádári nemzetépítésnek volt része. A belpolitikát illetően pedig szinte biztos, hogy a renani nemzetdefiníció szerinti „mindennapos népszavazás” a szovjet csapatok jelenlétében (amihez pedig, erre Földes többször utal, Kádár mindvégig ragaszkodott) meg sem valósulhatott – az „addig jó nekünk, míg Kádár él” típusú lózungok pedig éppen a könyv tartalmának ismeretében minősíthetők önámításnak, hiszen Földes maga mutatja ki, mennyire elhibázott gazdaságpolitikához adta a nevét Kádár az 1970-es évek közepétől kezdve.

Befejezésül mindenképpen érdemes szólni a szerzői nézőpontról. A kötet olvastán joggal vetődik fel Brecht olvasó munkásának kérdése: „*Az ifjú Nagy Sándor meghódította Indiát. / Egymaga?*” Néha esik ugyan részletesebben szó egy-egy külügyi KB-titkárról (pl. Komócsin, Szűrös), a cselekvő, a „hús-vér” figura azonban kizárólagosan Kádár. Bizonyosan nem lett volna érdektelen részletesebben írni az igen amorf testületként emlegetett „külügyi apparátus”-ról. De melyikről van szó? A pártközpontban vagy a Külügyminisztériumban dolgozókról? Megtudjuk, hogy az 1970-es évek végére, illetve az 1980-as évek elejére ez az apparátus professzionalizálódott – objektíve magától vagy tudatos döntések eredményeképpen? Netán maga Kádár kezdeményezte e folyamatot? E kérdések még válaszra várnak. Berecz János visszaemlékezése szerint a szovjet viszonylatot mindvégig kézben tartó Kádár három személyre biztosan támaszkodott: Barta Istvánnéra, Kádár (véltetően több mint) tolmácsára (aki csak egy lábjegyzetben fordul elő), a KB Külügyi Osztályának mindenkori szovjet referensére, és többnyire a moszkvai magyar nagykövetre. (A szerző interjúja Berecz Jánossal, 2014. október 30.) E bonyolult viszonyrendszert is érdemes lett volna megvizsgálni a Földes György által áttekintett források tükrében.

Ami pedig e forrásokat illeti, egyértelműen a levéltári iratokra helyezte a szerző a hangsúlyt. Nem tudta azonban kikerülni, hogy egy-egy alkalommal ne hivatkozzon visszaemlékező jellegű írásra, egyszer pedig oral history-ra is (Kapolyi László közlésére, 486. 61. l.). A bevezető részben néhány módszertani fejtegetés erejéig ki lehetett volna térni a hanyagolás okára: elvi okokból tett-e így a szerző, mert csak írott forrásokra alapozva kívánta bemutatni a témát, avagy nem ítélte relevánsnak az így megszerezhető információkat? Mindettől függetlenül még egyszer kiemelendő, hogy a mű külföldi levéltári iratokra is hivatkozik.

Szintén érdeme a szerzőnek, hogy a könyv stílusa igen olvasmányos, a témából adódó redundanciák ellenére gördülékeny. A nyelvezetet illetően külön is dicséretes, hogy

a szerző többször magyarázni igyekszik a korabeli pártzsargont („*őszinte eszmecsere*” értsd: vita. (138.) Néhol furcsán hat, hogy a magyar szakirodalom által elismert ki-jevezéseket indoklás nélkül másokra cseréli (pl. a NATO „kettős döntésé”-ről ír kettős határozat helyett). Elírásokra csak ritkán akad példa (pl. Brandt–Schell-kormány „Scheel” helyett) (131.), zavaró azonban, hogy külföldön lezajlott személyi változásokat gyakran csak utólag említi. Így előbb emlegeti Erich Honeckert keletnémet pártfőtitkárként (130.), mint hogy elmondaná: leváltották Walter Ulbrichtot. (131.) Ugyanígy nem értesül az olvasó Alekszej Koszigin haláláról, csak hirtelen Tyihonov a szovjet miniszterelnök. (331.) A nem szaktörténész számára ezek nem evidens információk. A második kötet végén közölt névmutató hasznos segítség lehet ilyen esetben, azonban az sem pontos minden tekintetben. Rejtély például, hogy az adattár összeállítói Helmut Schmidt haláláról (2015) tudnak, Wojciech Jaruzelskiéről (2014) vagy Horn Gyuláéről (2013) viszont nem.

A dokumentumgyűjtemény összeállítása külön is elismerést érdemel – csak bízni lehet benne, hogy egyetemi forráselemző szemináriumokon gyakran fogják forgatni. Kiemelendő az is, hogy néhány esetben egy tárgyalásról a magyar és a külföldi irat egyaránt szerepel. Nyilván az lenne az ideális, ha ez mindig így lehetne, aminek persze objektív akadályai vannak. Így viszont minden olvasónak tudatosítania kell magában, hogy külpolitikai eseményekről pusztán az egyik érintett fél által keletkeztetett források elolvasásával csak féloldalas kép alkotható meg.

Az összes kritikai megjegyzés ellenére csak ismételni lehet: Földes György alapművet alkotott. Minden, a Kádár-korszak külpolitikájával kapcsolatban a jövőben megjelenő könyv ezen meg fog mérteni. Reménykedjünk benne, hogy minél több olvasóhoz fog eljutni. A történelmi munka azonban itt nem ér véget. Mi több, két irányban is folytatható lenne. Egyfelől nincs még átfogó kép az 1945 utáni magyar külpolitikáról (leszámítva természetesen a magyar külpolitika egészének történetéről szóló összefoglaló jellegű műveket), amelynek persze jelentős részét lefedi a Kádár János idevágó tevékenységét taglaló könyv. Másfelől – mindenekelőtt a nemzetépítésről szóló tézis további megalapozása, esetleges árnyalása vagy cáfolata érdekében – kibővíthetők a most olvasható kutatási eredmények egy Kádár Jánosról a maga teljességében szóló mű irányába. Földes György többször tett olyan nyilatkozatokat, amelyekből ez utóbbi vállalkozás megírására irányuló szándék olvasható ki – bízunk benne, hogy lesz ereje és lehetősége tervei megvalósítására.

Szilágyi Gábor